

Künye:

Sayı: 55
Yıl: 2026
Sayfa: 201-229

 Menderes GÜRKAN*

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi,
mgurkan@erciyes.edu.tr

* Sorumlu Yazar

Geliş Tarihi: 03.11.2025
Kabul Tarihi: 25.03.2026
Yayın Tarihi: 30.04.2026

Atıf:

Gürkan, M. (2026). Tedvin Dönemi Fıkıh Usulü Eserlerinde Şer'î Hüküm Teorisine Bir Bakış. *bilimname*, 55, 201-229.
[https://doi.org/10.28949/\[doiprefix\].1816450](https://doi.org/10.28949/[doiprefix].1816450)

Screened by
 iThenticate®
for Authors & Researchers

Tedvin Dönemi Fıkıh Usulü Eserlerinde Şer'î Hüküm Teorisine Bir Bakış

Öz

Bu araştırma, tedvin dönemi diye isimlendirilen hicri IV. ve V. asırlar içerisinde telif edilen fıkıh usulü eserlerinde şer'î hüküm konusunu ele almaktadır. Fıkıh usulünün, başlangıçta sözlü olarak teşekkül etmeye başladığı, zamanla yazıya geçirildiği ve içerdiği konuların belirli bir sistematik içerisinde telif edildiği genel bir kabuldür. Diğer bir genel kabul de hiçbir ilmi disiplinin başlangıçta konuları ve kavramları ile bir bütün ve noksatsız olarak ortaya çıkmadığıdır. Her bir ilmî disiplin tarihi süreç içerisinde mahiyetini oluşturarak gelişmiş, yapısını tamamlamıştır. Fıkıh usulü ilmi de tarihi süreç içerisinde içerik, kendine özgü kavramlar ve sistematığı ile müstakil bir ilim dalı haline almış olup eş zamanlı bir şekilde fıkıh ilmi ile yakın bir ilişki içerisinde olmuştur.

Fıkıh usulü ilminin temel dört konusundan birisi, şer'î hüküm ve kısımlarından oluşmaktadır. Bu araştırma sadece genel bir yaklaşımla, tedvin dönemi fıkıh usulü eserlerinde bir bütün olarak şer'î hükmün kısımları, neveleri, kısım ve nevelerin kavramlaşma süreci hususlarını muhtevidir. Araştırmaya konu olan fıkıh usulü eserlerinin seçiminde, fıkıh usulü yazım metotları esas alınmayıp müelliflerin mensup olduğu fıkhi mezhepler esas alınmıştır. Konu, sün'î fıkıh mezhepleriyle sınırlı tutulmamış olup sün'î olarak adlandırılmayan mezhep mensubu müelliflerin usul eserleri de araştırmaya dahil edilmiştir.

Araştırma neticesinde; fıkıh usulü ilminin konularının, şer'î hüküm de dâhil olmak üzere tarihi süreç içerisinde teşekkül ettiği, konunun belirli bir bütünlük ve sistematik içerisine girmesinin zamana yayıldığı tespit edilmiştir. Şer'î hüküm çeşitlerinin yer verildiği başlıklar başlarda farklı iken zamanla bu hususta da bir bütünlük sağlandığı ve bu sayede konuya ilişkin kavramlarda görüş birliğine gidildiği vb. sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh usulü, Şer'î hüküm, Tedvin dönemi, Teklifi hüküm ve Vaz'î hüküm.

A Look at the Theory of Shari'i Rule in Jurisprudence Works of the Tadwin Period

Abstract

This research examines the subject of Sharia rulings in works of Usul al-fiqh composed during the 4th and 5th centuries, known as the Tadwin period. It is a traditional practice that Usul al-fiqh initially began as an oral form, was eventually written down, and its topics were systematically compiled. However, another traditional practice is that no scientific discipline initially emerged as a whole and complete entity. Each scientific discipline has developed and completed its structure throughout history, establishing its essence. Usul al-fiqh has also become an independent branch of science with its own content, unique concepts, and systematics, and has simultaneously maintained a close relationship with the science of fiqh.

One of the four fundamental subjects of Usul al-Fiqh (Islamic jurisprudence) consists of Sharia rulings and their parts. This research, taking a general approach, covers the sections, types, and conceptualization processes of Sharia rulings as a whole in Usul al-Fiqh works from the Tadwin period. The selection of Usul al-Fiqh works for the study was based not on Usul al-Fiqh writing

methods but on the legal schools to which the authors belonged. Furthermore, the topic was not limited to Sunni schools of jurisprudence; works on Usul al-Fiqh by authors from schools not designated as Sunni were also included.

The research concludes that the subjects of Usul al-Fiqh, including Sharia rulings, developed over time. The integration of the subject into a certain unity and systematic structure took time. While the subject headings covering the types of Sharia rulings were initially distinct, they gradually became more integrated. The results have been reached.

[The English Extended Abstract is available at the end of the article.]

Keywords: Islamic Law, Usul al-Fiqh, Sharia ruling, Tedwin period, Proposed ruling and Vazi ruling.

Giriş

Bu makale, fıkıh usulünün tedvin dönemi olan hicri IV. ve V. asırlarda farklı ekollere mensup usulcülerin eserlerinde hüküm ve kısımlarının nasıl ele alındığını konu edinmektedir. Buradaki amaç, hüküm konusunun fıkıh usulü açısından izlediği tarihsel süreci takip etmekten ziyade bu disiplinde farklı ekollere mensup usulcüler tarafından yazılan ilk dönem eserlerde hüküm ve kısımlarının nasıl ele alındığını ortaya koymaktır.

Fıkıh usulü alanında yazılan ilk eser, genel olarak Şâfiî'nin (ö. 204/820) *er-Risâle*¹'si kabul edilmekle birlikte fıkıh usulünün tedvinine fikhın tedvininden sonra başladığı göz önüne alındığında fıkıh usulünde ele alınan bazı konu ve tartışmalar yer almış olsa da Şâfiî'nin bu eserini müdevven bir ilmin ilk örneği olarak kabul etmek zordur. Günümüze ulaşan fıkıh usulü eserleri incelendiğinde müdevven bir ilim olarak fıkıh usulünün ilk kapsamlı örneğinin Hanefî fakihî Cessâs (ö. 370/981) tarafından yazılan *el-Fusûl fi'l-Usûl* isimli eseri olduğunu söylemek mümkündür. Şâfiî'den Cessâs'a kadar geçen sürede haber-i vahid, kıyas, istihsan, icma', Medine ehlinin ameli gibi birçok konunun farklı düzeyde yoğun bir şekilde tartışıldığı ve hicri IV. asrın sonlarına doğru yazılmaya başlanan eserlerde artık bu konuların fıkıh usulü eserlerinde toplu olarak ele alınmaya başladığı görülür. Özellikle Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) *et-Takrîb ve'l-İrşâd* ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *el-Mu'temed* isimli eserlerinde fıkıh usulünün ne olduğu, konularının nelerden ibaret olduğu ve hangi tertibe göre ele alınacağı üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulur. Hicri V. Asır ise her ekolden temel fıkıh usulü metinlerinin kaleme alındığı bir dönemdir.

Hüküm konusuna ilk yazılan usul eserlerinde genellikle giriş kısmında ve emir ve nehiy konuları içerisinde yer verildiği görülür. Gazzâlî kendinden önceki usul eserlerinde nispeten dağınık şekilde yer alan bu konuları *el-Müstesfâ*'da bir yere toplayarak fıkıh usulünün birinci konusu olarak ele alır. Ancak Gazzâlî'nin bu tutumu kendisinden sonraki usulcüler tarafından takip edilmemiştir. Esasen, usulcülerin, fıkıh usulünün konuları² arasında farklı boyutlarda ve farklı sistematikte de olsa yer

¹ Günümüze ulaşan ilk usul eseri kabul edilen "er-Risale" hakkında bkz. Muhammed b. İdris Şâfiî, *er-Risâle*, ed. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.), 9-16; Menderes Gürkan, *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şâfiî'nin Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 28-38; Fehd b. Sa'd ez-Zayidî Cühenî, *el-Kiyâs inde'l-İmâmî's-Şâfiî Dirâseten Te'siliyyeten 'alâ Kitâbi'l-Ümm*, (Riyad: Daru'l-Vefâ, 1424), 1/73-124.

² Burada usul eserlerinde; usul konularıyla birlikte hüküm, hükmün kısımları ve ilintili olduğu konulara nasıl yer verildiğine ilişkin birkaç örnek vermek istiyoruz. **(1.)** Hanefî usulcü Cessâs (ö.370 h.), fıkıh usulünün temel konularını ismen zikretmemekle birlikte usul kitabının hemen başında, kitabının hangi konulara şamil olduğunu belirtmektedir. Şöyle ki; kitabının, Kur'an'ın (lafızlarının) ve delaletlerinin istinbat yollarını, Kur'an lafızlarının hükümlerini, lügavî isimler ve şer'i ibareleri anlamaya yönelik olduğunu söylemektedir. Bu genel içerik nitelemesinin yanında Cessâs, kitabında lafız çeşitlerine, haber konusuna, icma', kıyas, istihsan ve icthad konularına yer vermektedir. Bkz. Ebu Bekir Ahmed b. Ali er-Razî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/3. **(2.)** Maliki usulcülerden Bâkılânî (ö.403 h.), fıkıh usulü konularını delil merkezli olarak sekiz kısma ayırmıştır. Şöyle ki; 1.Kitap ve Sünnette varid olan hitaplar, 2.Peygamberin fiillerinin hükmü, 3. Haber ve kısımları, 4.Ahad haber ve kabul şartları, 5.İcma', 6.Kıyas, 7.Müfti ve müstefti ve 8.Hazr ve ibaha'dır. Bkz. Ebü Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd(es-Sağîr)*, 2. Bs (Bayrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 1/10-311. **(3.)** Zahirî mezhebinin sesi konumunda olan İbn Hazm (ö.456 h.), fıkıh usulünün hangi konuları içerdiğini ismen zikretmemekle birlikte fıkıh usulü

verdikleri hüküm ve kısımları³ ile ilgili müstakil risalelerin ve kitapların da yazıldığını biliyoruz. Mesela; Kadı Abdülvahhab el-Bağdâdî (362-422 h.)'nin kaleme aldığı "*Risâletâni fi beyâni'l-ahkâmi'l-hamseti'l-letî ta'terî ef'âle'l-mükellefin*" ismiyle anılan iki risalesi⁴ bunun örnekleri arasında sayılabilir.⁵ Ayrıca Muhammed Ebû'l Feth el-Beyânûni'nin "hâkim, hüküm, teklîfi ve vaz'î hüküm ayırımı, teklîfi hüküm neveleri, mükellefiyet şartları..." gibi konuları içeren hacimli ve mezhepler arası mukayeseli doktora çalışması⁶ konumuz açısından önemli bir örnek olarak görülebilir.

Biz bu özel çalışmaları bir tarafa bırakarak, fıkıh usulünün tedvin dönemi eserleri açısından bir örneklem olması hasebiyle, tarihi seyre de ışık tutacağını düşünerek vefat tarihlerini esas alıp farklı mezheplere mensup usulcülerin fıkıh usulü eserlerinde hüküm ve çeşitleri konusunun ele alınışını genel hatları itibariyle vermek istiyoruz.

A. Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs er-Râzî (305 -370 h.), *el-Fusûl fi'l-usûl*

Hanefî usulünün ilk yazılı literatürü kabul edilen Cessâs'ın fıkıh usulü eserinde; hükmün tarif

kitabını yazmasının nedeni olarak, "Ey inananlar, Allah'a itaat edin, Peygamberine ve sizden olan buyruk sahibine itaat edin. Eğer herhangi bir şeyde anlaşmazlığa düşerseniz;-Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız- onu Allah'a ve Peygamberine götürün."(Nisa,4/59) ayetiyle nasıl amel edileceğini anlamak olduğunu belirtir. Devamında fıkıh usulünde yer verdiği konuları kırk bab olarak ele alacağını söyler. Şöyle ki; İbn Hazm'ın usul eseri genel olarak, Kur'an ve sünnette yer alan lafızların tanımları, Peygamberin fiilleri, nesh, icma, istishabu'l-hâl, ictihad, istihsan ve kıyasın ibtali konularını içermektedir. Bkz. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, ed. Muhammed Muhammed Tamir, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/8-12. **(4.)** Hanbelî mezhebine mensup ilk usulcülerden Kâdî Ebu Ya'lâ el-Ferrâ (ö.458 h.) ve Kelvezânî'nin (ö.510 h.), fıkıh usulü konularını tertipte Basrî'den etkilenmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 1/144; Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, 1.baskı, Cidde 1985., 1. Bs (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1985), 1/121-3. **(5.)** Gazzâlî (ö.505/1111), fıkıh usulünün dört temel konuyu kapsadığını ifade etmektedir. Bunlar; 1. Hüküm(semere), 2. Delil (müsmir/Kitap, Sünnet, İcma' ve Akıl), 3. İstinbat metotları (turuku'l-istismar) ve 4. Müctehid (müstesmir)'den ibarettir. Gazzâlî'ye göre fıkıh usulünün dört temel konusundan birisi olan hüküm ve kısımlarının yanı sıra ilişkili olduğu alt konular da vardır ve bunlar da usul eserlerinde yer alır. Şöyle ki; 1. Hüküm koyan (Hakim/Şari'), 2. Hükme muhatap olan (mükellef/mahkum aleyh) ve 3. Hükme konu olan fiil (mahkum fih) de hüküm ile ilgilidir. Ancak O'na göre, bu konuların bir birinden irtibatlı ve alakasız bir şekilde usul eserlerinde yer alması bu ilmi tahsil yolunda olanların işlerini zorlaştırılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* (Bulak; Mısır, 1322), 1/8-9,100. **(6.)** Bir başka Şâfiî usulcü Râzî (ö. 606 h.) ise fıkıh usulünün; 1.Deliller (turuku'l-fikh alâ sebîli'l-icmâl), 2. İstinbat metotları (keyfiyyetü'l-istidlâl bihâ) ve 3. Müctehid (keyfiyyetü hâli'l müstedil) olmak üzere üç konudan ibaret olduğunu ifade eder. O'na göre hüküm, delil ile kendisine ulaşılan sonuç olması itibariyle, hakkında bilgi verilmesi gereken mukaddimeler kabilinden olduğundan, usulünün baş tarafında şer'î hükmün kısımları ve ilintili olduğu konular hakkında bilgi vermiştir. Bkz. Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn Râzî, *el-Maḥṣūl fi 'ilmi 'uṣūli'l-fikh*, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 1/9-54. Râzî'nin bu tasnifte Basrî(ö.436 h.)'den etkilendiği düşünülebilir, çünkü hemen hemen aynı ifadeler Basrî'nin *el-Mu'temed*'inde yer almaktadır. Bkz. Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, ed. Halil el-Meyis, 1. Bs (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 1/5-8. Ayrıca bkz. Menderes Gürkan, *Fıkıh Usulünde Şer'î Hüküm Kavramı*, 2. baskı (Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2017), 53-80; H. Yunus Apaydın'ın fıkıh usulünün ana konularına ilişkin olarak, Cessâs ve Basrî'nin usul eserlerinden hareketle örnekleme olarak verdiği kısım. H.Yunus Apaydın, "Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi, sayı:1, yıl:2003.", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 1 (2003): 23-24; Hacı Yunus Apaydın, "Şer'î Hüküm: Tanım ve Tartışmalar", (*Bilimname*, XXXVII, 2019/1, 1211-1224), 1212.

³ Hüküm ve kısımlarının fıkıh usulünün konusu olması hususunda iki farklı yaklaşım vardır. Birinci yaklaşıma göre, hüküm konusu usulün temel bir konusu değildir, o yüzden de eserlerin giriş kısmında değinilmemektedir. Kelamcı usulcülerde ve memzûc tarzda yazılan eserlerde bu yüzden el-Mebâdiu'l-Ahkâmiyye başlığı altında mebdâfi kısmında incelenmektedir. İkinci yaklaşıma göre ise, hüküm usul ilminin temel bir konusudur ancak öncelikli olan delillerdir. Hanefilerde Sadruşşerî'a'dan itibaren bu yaklaşım takip edilmiştir

⁴ Maliki fakihlerden Kâdî Abdülvehhâb bu iki risalesini, "*el-Maûne ve et-Telkîn*" isimli iki ayrı fıkıh eserine mukaddime olarak kaleme almıştır. Her iki risale Dr.İdris el-Fasî el-Fehrî tarafından geniş notlar eklenerek tahkik edilmiş ve "*Risâletâni fi beyâni'l-ahkâmi'l-hamseti'l-letî ta'terî ef'âle'l-mükellefin*" adıyla basılmıştır. Geniş bilgi için Bkz. Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî Kadı Abdülvehhâb, *Risâletâni fi beyâni'l-ahkâmi'l-hamseti'l-letî ta'terî ef'âle'l-mükellefin*, ed. İdris el-Fasî el-Fehrî, 1. Bs (Dubâi: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 1424), 1-205.

⁵ Kadı Abdülvahhab'ın mezkur risalesinin Türkçe'ye çevirisi ve ilmi hayatı hakkında bkz. Menderes Gürkan, "Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdî'nin Hayatı ve el-Ahkâmu'l-Hamse", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9 (2007): 337-350.

⁶ Ebu'l-Feth Beyânûnî, *el-Hükmü't-teklîfi fi's-Şer'iati'l-İslâmiyye*, 1. Bs (Bayrut: Dâru'l-Kalem, 1988), 1-352.

bulunmadığı gibi, hüküm çeşitleri de bir bütün ve hükmün kendisine ait bir sistematik içerisinde yer almamaktadır. Cessâs'ın usulünde teklifi hüküm çeşitlerinden, “*farz, vacib, mahzur, nedb-sünnet ve ibaha*” hakkında emir sigasının delaleti⁷, emir çeşitleri⁸ ve Hz.Peygamber'in sünneti ile belirlenen hüküm çeşitleri⁹ ve Şer' varid olmadan önce fiillerin hükmünün neliği¹⁰ incelenirken söz edilmektedir. Cessâs'dan sonra gelen Debûsî (ö. 430 h.) ise, Allah hakkı olarak meşru' kılınan hüküm nevilerini konu edindiği bölümde, bu hükümlerin “*farz, vacib, sünnet ve nafîle*” olmak üzere dört kısımdan oluştuğunu belirtir.¹¹ Debûsî'nin yaptığı bu ayırımın, Serahsî (ö.490 h.) tarafından “*Şer'in belirlediği ibadetlerin ve hükümlerin açıklaması*”¹² başlığı altında aynen devam ettirildiğini görmekteyiz. Serahsî'nin bu anlamda yaptığı; farz, vacib, sünnet ve nafîle terimlerinin daha da belirginleşmesini sağlamak ve terimlere ilişkin örnekleri çoğaltmak olmuştur. Serahsî ayrıca burada, Hanefiler ile Şâfiîler arasında söz konusu olan farz ve vacib ayırımının nedenleri, Şâfiîlerin bu ayırımı itirazlarının anlamsızlığı ve her iki hükmün inanç ve amel açısından sonuçları üzerinde durur. Gerek Debûsî'nin gerekse Serahsî'nin usul eserlerinde yer aldığı şekliyle farz ve vacib terimlerinin yerine oturduğu, iki terim arasındaki farklılığın ortaya konduğu görülmektedir. Serahsî'nin çağdaşı olan bir başka Hanefi usulcü Ebû'l-Usr Fahrulislâm Pezdevî (400-482 h.) ise, teklifi hükümlerin bazılarını azimet konusunu açıklarken değinir. Pezdevî azimetini; 1. *Fâriza*, 2. *Vâcip*, 3.*Sünnet* ve 4. *Nefl* olmak üzere dört kısma ayırmaktadır¹³. Söz konusu hükümleri tanımlamada kendinden öncekileri tekrar etmekle birlikte, Pezdevî'nin sünneti; a)Sünnet-i hüda ve b) Sünnet-i zevaid diye iki kısma ayırması, sünnet teriminin belirginleşmesinde bir adım olarak görülebilir.

B. Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkılânî (ö.403 h.), *et-Takrîb ve'l-irşâd(es-Sağîr)*

Maliki mezhebine mensup usulcülerden Bâkılânî, usul eserinin, “*Teklif altına giren ve girmeyen fiillerin hükümleri kısmı*” ve devamında bütün fiillere ilişkin hükümlerin, akli ve şer'i olmak üzere iki kısma ayrıldığını ifade etmektedir. Şer'i teklife konu olan fiiller de iki kısım olup bunların bir üçüncü kısmı yoktur. Birinci gruba giren fiiller mükellefin yapmasına izin verilmiş olup, bunlar hasen fiillerdir. İkinci gruba giren fiillerin mükellef tarafından işlenmesine ise izin verilmemiştir ve bunların ifası haram olup kabih fiillerdir.¹⁴ Mükellefin fiillerini “*hasen/güzel ve kabih/çirkin*” diye iki grupta toplayan Bâkılânî, bu fiilleri emre, nehye ve izne konu olması bakımından üç kısma ayırmaktadır.

Bunlar; a) *Me'mûrun bih fiiller*; vacib ve nedbden müteşekkildir. b) *Menhiyyün anh fiiller*; terki ve kaçınılması vacip vasfını taşıyan fiiller ile terki hazr ve tahrîm açısından değil de nedb ve fadl bakımından gerekli olan olmak üzere iki kısımdır: (haram ve mekruh) c) *Mübah fiiller* ise; yapılması veya terk edilmesi birbirine eşit olup mükellefin yapmada me'zun sayıldığı fiillerdir.¹⁵ Bu sınıflamaya göre Bâkılânî; teklifi hükümleri vacip, nedb, haram, mekruh ve mübah olmak üzere beş kısımda toplamaktadır.

⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/161,285.

⁸ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/328.

⁹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/91-92.

¹⁰ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/99-100.

¹¹ Ebû Zeyd Ubeydullâh (Abdullâh) b. Ömer b. İsa Debûsî, *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*, ed. Halil Muhyiddin el-Mîs, 1. Bs (Bayrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 77-80.

¹² Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, ed. Ebu'l-Vefa el-Efganî (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1/110-116. Serahsî, kendisine uyulması açısından Peygamberin fiillerinin neliği konusunda da dörtlü bir taksim yapar. Bunlar; mübah, müstehab, vacib ve farzdır. Zelle'yi de bunlara dahil eden olmakla birlikte, zelle türünden davranışlara uymak söz konusu olmadığından, Serahsî zelle'yi bu sınıflamanın dışında tutmuştur. Geniş bilgi için bkz. Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/86-90.

¹³ Pezdevî, el-Usûl(Alauddin Abdülaziz Ahmed Buhari, *Keşfu'l-Esrâr şerhi* ile), ed. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, 3. Bs (Bayrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/4,2/543-575.

¹⁴ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd(es-Sağîr)*, 1/270-277.

¹⁵ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd(es-Sağîr)*, 1/286-287.

Bâkılânî, devamında sırasıyla mübah, nedb, vacip ve mekruh hükümler hakkında geniş bilgi vermektedir. Mesela; Ehl-i Irak ile kendileri arasında ihtilaf konusu olan vacip ile farz ayırımının temellerine ve kendilerinin farz ile vacibi aynı anlamda kullanmalarının haklılığına değinir. Yine Bâkılânî, mekruh davranışları kendi içerisinde iki kısma ayırır. Şöyle ki; bunlar, a) Mükellefin yerine getirmesi evla ve efdal olmakla birlikte terk edip yapmadığı fiillerdir. Kuşluk ve gece namazı gibi yapılması teşvik edilen nafileleri terk etmenin mekruh olması bunun örnekleri arasında yer alır. Bu fiilleri terk eden mükellefe, “*Bu işleri terk etmeni sana mekruh görüyorum*” denir. Bu sözden kastedilen, bu fiilleri yapmanın terk edilmesinden faziletli olduğunu söylemektir. Çünkü bu fiilleri terk etmekte değil yerine getirmede sevap vardır. b) Mekruh hükümünün verilip verilmemesinde ihtilaf edilen vasıflara sahip fiillerdir. Mesela; insanın abdest almak için normal suyu kullanma imkanı olduğu halde kedi artığı türünden olan suları kullanarak abdest alması gibi. Bu özellikteki su ile alınan abdestin geçersiz olduğunu kabul eden açısından bu fiil mekruh iken, farklı kanaatte olan için bu fiil mekruh sayılmaz.¹⁶

Ahkâm-ı hamse konusunda Bâkılânî'nin sergilediği çizgiyi korumakla birlikte, kimi Maliki fakihlerin bu konuda müstakil risaleler¹⁷ kaleme aldığı ve kimilerinin de usul terimlerini topladığı eserinde hüküm ve çeşitlerine yer verdiklerini görüyoruz. Mesela; Maliki mezhebine mensup meşhur usulcülerden el-Bâcî (ö.474 h.) , sadece yetmiş beş usul terimine yer verdiği bir kitap yazmıştır. Bâcî, bu eserinde birçok usul teriminin yanı sıra ahkâm-ı hamse'yle ilgili ‘*vacip, mendup ileyh, mübah, sünnet, husün ve hüküm*’ terimlerinin anlamlarını fazla ayrıntıya kaçmadan vermektedir.¹⁸ Bâcî'nin ahkâm-ı hamse'yi sınıflaması ve hükümleri tanımlamasında Bâkılânî'yi takip ettiğini görmekteyiz. Mesela; Bâcî, Bâkılânî gibi mübahı şer'i hükümler içerisine dahil eder. Ona göre mübah; şer'in, yapılmasında sevap ve terk edilmesinde ceza belirlemediği fiillerdir. Çünkü mübah, hazır ve vucup gibi şer'i bir hükümdür ve fiillere bu hükümlerin verilmesinde aklın herhangi bir rolü yoktur. Mübahın, yapılmasında sevabın olmama özelliği şer' tarafından bilinir ve mübah bu özelliği ile de vacip ve menduptan ayrılmaktadır.¹⁹

C. Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basrî el-Mu'tezilî (ö.436 h.),

el- Mu'temed fi usûli'l-fıkh

Mutezile mezhebinin fıkıh usulü görüşlerini günümüze taşıyan yazılı literatür; Basrî (ö.436 h.)'nin ‘*el-Mu'temed*’i ve hocası Kâdî Abdülcebâr (ö.415 h.)'ın *el-Mugni*'sinin özellikle *eş-Şer'ıyyât* kısmıdır. Kâdî Abdülcebâr'ın tek cilt olan *eş-Şer'ıyyât*'ı fıkıh usulü konularının çoğunu özlü bir şekilde konu edinmektedir. Hükümün tanımını yapmamak ve ahkâm-ı hamse'yi müstakil bir başlık altında almamakla birlikte, Kâdî Abdülcebâr ahkâm-ı hamse'ye “*Sem' ile bilinen hükümler ve bunlara ilişkin konuların beyanı*” başlığı altında yer vermektedir. Kâdî Abdülcebâr esas olarak fiilleri, husün ve kubuh diye iki kısma ayırmakta ve fiildeki güzellik ve çirkinliğin yoğunluğuna göre, fiilin farklı isimler/vasıflar aldığını söylemektedir. Buna göre; haram ve mekruh fiiller kabih fiillerin içerisinde, mübah, mendup ve vacip fiiller husün fiillerin içerisinde yer almaktadır. Mesela; bu mantıki bölümler içerisinde Kâdî Abdülcebâr vacibi, şu şekilde tanımlamaktadır: “*Hasen fiil, mükellef yerine getirmediğinde zemmi gerektirecek zaid başka bir sıfat ile birlikte olacak olursa, bu fiil 'vacip' diye vasıflanır. Bu fiile 'lâzım' ve 'hatm' de denir. Yine bu fiil, vucubiyeti kat'i bir surette sabit olduğu için*

¹⁶ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd(es-Sağîr)*, 1/288-302. Bâkılânî'nin vacip, nedb ve ibaha tanımları için ayrıca bkz. Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd(es-Sağîr)*, 2/7,7-23,28-30.

¹⁷ Mesela; Maliki fakifi Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdî (362-422 h.)'nin sadece ahkâm-ı hamse'yi ele aldığı iki risale yazdığından yazımızın giriş kısmında bahsetmiştik.

¹⁸ Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef el-Endülüsi Bâcî, *Kitâbu'l-hudûd fi'l-usûl*, ed. Neziha Hammad, 1. Bs (Bayrut: Müessesetü'z-Zağbî li't-Tabâa ve'n-Neşr, 1973), 53,55,56,58,72.

¹⁹ Bâcî, *Kitâbu'l-hudûd fi'l-usûl*, 55-56.

'azimet' ismini alır. Ve yine bu fiile, vucubiyeti Şeriat tarafından belirlendiği için farz ismi de verilir."²⁰

Mutezile mezhebinin fıkıh usulü görüşlerin sistemleşmesinde²¹ büyük paya sahip olan Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin konuya ilişkin görüşlerini ise özetle şu şekilde ortaya koyabiliriz.

Basrî, *Mu'temed*'i yazma kasdını dile getirdiği kısımda kitabına, 'fıkıhın' lügat ve ıstılah anlamlarını verip ve bu anlamları tahlil ederek başlamaktadır. Ona göre fıkıh; "Şer'i ahkâma ilişkin bilinenlerin tamamıdır". Basrî, fıkıhı oluşturan şer'î ahkâmın nelerden oluştuğunu izah ederken hükmün tanımına yer vermese de şer'î ahkâmın kısımlarına ilişkin açıklamalarından anlaşılacağı üzere, o, hükmü; fiillerin aslî/zâtî bir vasfı ve sonucu olarak görmektedir. Yine fıkıhın tanımında 'şer'îlik'²² kaydının yer almasından hareketle Basrî hükmün; ya şer'in, aslın hükmünden nakli veya şer'in aslın hükmüne ilişkin bir nakilde bulunmaması ile bilinebileceğini ifade etmektedir.²³ Basrî'nin bu tanımlamasından hareketle diyebiliriz ki; ona göre hüküm, ya bizzat şer'in bir fiile ilişkin belirlemesi veya yine şer'in önceden beri yapılagelen bir fiile ilişkin sükûtu/tasvibi ile bilinebilir. Basrî'nin bu sonuca ulaşmasında, onun, bütün fiilleri hüsun ve kubuh diye iki gurupta toplaması, hüsun/güzellik ve kubuh/çirkinliği fiillerin aslî vasfı ve bu vasıfların akıl ile bilinebileceği kabulünün yattığını düşünebiliriz. Basrî'nin, hüsun ve kubuhu, fiillerin aslî vasfı kabul etmesi ve şer'in suskun kaldığı fiillerin hükmünün akıl ile bilinebileceğini söylemesi, dolayısıyla akıl ile bilinen hükümlerin de şer'îlik vasfı kazanacağını düşünmesi kimi usulcüler tarafından tenkit edilmiştir. Basrî, hem bu düşüncelerine açıklık getirmek hem de yapılan tenkitlere cevap vermek için, *Mu'temed*'e yaptığı ekte konuyu daha geniş bir şekilde ele almaktadır.

Basrî, *Mu'temed*'in "Ziyâdâtü'l-Mu'temed" kısmında hükmü²⁴ şu şekilde tanımlamaktadır. "Şer'î hüküm, şeriat ehlinin (fakihlerin) şeriat müracaat ederek anladıkları şeylerdir. Şer'î hüküm bilme ise; ya ilkten şer'î delillerle istidlal etme veya hakkında şer'in suskun kalması/nakilde bulunmaması ile gerçekleşir. İşte, fakihlerin bu iki yolu kullanarak ulaştığı her hüküm şer'î hükümdür. Bu yollar kullanılmaksızın ulaşılan hükümler ise şer'î hüküm değildir."²⁵ Basrî'nin hükmü /hükmü bilme yollarını tanımlamasından da anlaşılacağı üzere o, şer'in hakkında suskun kaldığı şeyleri de şer'î hüküm içerisine dahil etmektedir.

Onun bu sonuca varmasındaki sebep ise, iyilik ve kötülüğü eşyanın aslî vasfı kabul etmesi ile şer'in sessiz kaldığı fiillerin hükmünü aklın bilebileceği kanaatinde olmasıdır. Bu noktada Basrî'ye, şer'in hakkında sessiz kaldığı şeylerin hükmünü aklın bilebileceği ve aklın tayin ettiği bu tür hükümlere de şer'î hüküm deneceği kanaatinden dolayı itiraz edilmiştir. O, bu itiraza, şer'î hüküm elde edilmiş yollarının biri dar diğeri ise geniş bir tarzda olduğunu ifade ederek şu şekilde cevap vermektedir: *Hükmün şer'îlik vasfı kazanması iki şekilde olur. Birincisi, şeriatın nassı, Peygamberin konuyla alakalı*

²⁰ Ebu'l-Hasen el-Esedâbâzi Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl/eş-Şer'iyât*, ed. Ebu'l-Hasen el-Esedâbâzi (Dâru'l-Arabiyye, t.y.), 17/95-103. el-Kâdî Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr el-Esedâbâzi, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl/eş-şer'iyât*, yayına hazırlayan: Dr. Taha Hüseyin, t.y., XVII/95-103. Kâdî Abdülcebbâr sem' ile bilinen hükümler konusunun devamında, şer'î fiillerin vucubiyetine (s.104-106), tahrimine (s.130-131, 138-139), mübahlığına (s.144) ve mendupluğuna (s.149-150) gerek lafzen gerekse anlam itibariyle delalet eden kullanımlara örnekler vermektedir.

²¹ Hem Mu'tezili fıkıh usulünün oluşumu hem de Mu'tezili bilginlerin fıkıh usulünün oluşumuna katkısı konusunda bkz. Yüksel Macit, "Mu'tezile'nin Fıkıh Usulündeki Yeri ve Etkisi", *Marife* 3/3 (K 2003): 73-82. Ayrıca Mu'tezile'nin fıkıh usulüne ilişkin görüşleri hakkında bkz. Yüksel Macit, *Mu'tezile'nin Fıkıh Usulü Anlayışı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999), 1-4,1-101.

²² Mu'tezili fıkıh usulünün Sünni fıkıh usulünden tefrikinde bir kriter olarak 'şer'îlik' kavramıyla ilgili olarak bkz. Talip Türcan, "Sünni ve Mu'tezili Fıkıh Usulünün Tanımlanmasında Bir Kriter Olarak Şer'îlik Algısı ve İbaha Alanının Şer'îliği Sorunu Bağlamında Bir Örnekleme" 5/3, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* (2005): 195-211.

²³ Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkıh*, 1/4-5.

²⁴ Şer'î hüküm tanımlamadan ziyade şer'î hüküm elde edilmiş yollarını tanımlama diyebiliriz.

²⁵ Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkıh*, 2/404.

fiilleri ve bunlardan istinbat yoluyla elde edilen hükümlerdir.²⁶ İkincisi ise, birinci yolla birlikte, aklın gerektirdiğini şer'in reddetmeyip tasvip etmesiyle bilinen hükümlerdir.²⁷ İşte, hükümlerin bir kısmı aklî ve bir kısmı ise şer'îdir, dediğimizde kasdımız birinci şekildir ki, her iki hüküm elde ediş yolları da birbirinin mukabili sayılır.²⁸

Basrî'nin, şer'î hükme ilişkin açıklamalarından hareketle, ona göre aklın, her tür fikhî hükümü belirlemede yetkin ve otorite olduğu sonucunun çıkarılması da doğru değildir. Ona göre, aklın hükmünü belirleyeceği fiiller, hakkında hemen herkesin aklî istidlal ile aynı fikir ve düşüncede olabileceği türden şeylerdir. Şöyle ki; zulüm, cehalet, kizb, küfran-ı ni'met gibi davranışların yasak/haram ve ni'met verene şükür ile adaleti gözetme gibi davranışların ise vacip olduğunu bilme şer'e ihtiyaç duymadan akıl ile elde edilecek hükümlerdir.²⁹ Basrî'nin, bu tür fiillerin dışındakilerin hükmünü belirleme yetkisinin şer'e ait olduğu fikrini taşıdığını, şu ifadelerinden de rahatlıkla çıkarabiliriz. *Sahabe, "Bize şu şekilde vacip kılındı, bize şu yasaklandı veya bize şu mübah kılındı", şeklinde bir söz söylerse; mucip ve mübah kılınan ve yasaklayanın Peygamber (a. s.) olduğu anlaşılır. Çünkü hakikatte mübah kılma, yasaklama ve vacip kılma peygamber dışında bir insan tarafından belirlenemez.*³⁰

Aklın, fiillerin hükmünü belirlemede rol sahibi olduğu düşüncesinde olan Basrî'ye göre; fiillerin *kabih* ve *hasen* diye iki ana gurupta toplanabileceğini ifade etmiştik. Bu sebeple akıl, zulüm, cehalet, kizb, küfran-ı ni'met gibi davranışların bizatihi kabih/çirkin olduğuna karar verebilir. Aynı şekilde akıl, fiillerin taşıdığı hasenlik/güzellik vasfının oranını esas alarak da kendi içerisinde ayırımlara gidebilir. Bu açıdan bakıldığında *hasen fiiller*; a) Yapılması terkine tercih edilen fiiller ve b) Yapılması terkine tercih edilmeyen fiiller şeklinde iki grup oluştururlar. Şöyle ki; bir başkasına ihsan ve lütufta bulunmak hasen bir fiil olmakla birlikte, bu fiillerin gerçekleştirilmesi terk edilmesine tercih edilebilir.³¹ Fakat ni'met verene şükür ve adaleti gözetme gibi bazı hasen fiiller de vardır ki; bunların ifası mükellef üzerine vaciptir, terk edilemez.³² Bunların dışında, gıda maddelerinden ve içeceklerden (vücudun ihtiyaç duyduğunun ötesinde) yararlanmak şeklinde yapılması, terk edilmesine tercih edilmeyen fiiller de vardır ki; bunlar esasen mübah fiiller kapsamı içerisine girerler.³³ Basrî'nin bu tanımlamasına göre; akıl, eşyada bizatihi var kabul edilen güzellik ve çirkinlik vasıflarının yoğunluk ve ifası ile terkinde ortaya çıkacak etkisine nispetle, eşyaya ilişkin hükümlerde bulunabilmektedir.

Basrî'nin, şer'î hüküm çeşitlerine, fıkıh tanımı (*fikh*; *şer'î ahkâma ilişkin bilinenlerin tamamıdır*) içerisinde geçen '*ahkâm*'ın ne olduğu sorusu başlığı altında, beş hükümü de kapsayacak şekilde yer verdiğini görüyoruz. Şöyle ki; fiiller, '*hasen ve kabih*' diye iki ana gurupta toplanırlar. Hasen fiiller de; *mübah*, *mendubun ileyh* ve *vacip* olmak üzere üç kısma ayrılır. Kabih fiiller ise; *muharrem/mahzur* ve *mekruh* diye iki kısımdan oluşur. Basrî, hasen ve kabih başlığı altında yer alan terimler açıklanmadıkça ahkâmın, dolayısıyla fıkıhın, yani emrin vucup veya nedben hangisini ifade ettiğinin açıklanmış

²⁶ Bu dar kapsamlı tanımlamaya göre; şer'î hüküm ya doğrudan Kur'an ve Sünnet'ten veya istinbat metodları kullanılarak yine bu iki kaynaktan elde edilir.

²⁷ Bu geniş kapsamlı tanıma göre ise, şer'î hüküm; Kur'an ve Sünnet nassı, istinbat metodları ve eşyanın aslî vasfı yani aklın, eşyanın bu aslî vasfına ilişkin hükmü ile elde edilir.

²⁸ Basrî, *el-Mu'temed fi uşûl'l-fikh*, 2/403.

²⁹ Basrî, *el-Mu'temed fi uşûl'l-fikh*, 2/315. Mutezile mezhebinin hüküm konusuna yaklaşımları hususunda benzer düşünceler için bkz. Davut İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 116-119; Macit, "Mu'tezile'nin Fıkıh Usulündeki Yeri ve Etkisi", 72-76.

³⁰ Basrî, *el-Mu'temed fi uşûl'l-fikh*, 2/172-173. Basrî'nin hocası Kâdî Abdülcebbar'ın da *ahkam-ı hamse'yi "Sem' ile bilinen hükümler ve bunlara ilişkin konuların beyanı"* başlığı altında ele alması, Mutezile'nin, hükümlerin belirlenmesinde şer' ile akla yer verdiklerini ve hükmü akıl ile belirlenen şeylerin hemen her insanın kabul edeceği türden şeyler olduğunu göstermektedir.

³¹ Basrî'ye göre; bu fiiller 'yapılması *evla olan fiiller*' olup, mendub ismini alırlar.

³² Basrî bu tür fiillere, 'yapılması *vacip olan fiiller*', yani vacip fiiller ismini vermektedir.

³³ Basrî, *el-Mu'temed fi uşûl'l-fikh*, 2/315.

olmayacağı kanaatini belirtir ve devamında ‘hasen, mendubun ileyh, vacip, kabih, muharrem/mahzur ve mekruh’ terimlerini izah eder. Mesela; Basrî, mendubun ileyh’in tarifini şu şekilde yapar: “Bağlayıcı olmamakla birlikte mükellefin yapmaya teşvik edildiği fiile mendubun ileyh denir. Nedb fiili mutlak olarak kullanıldığında bunu ifade eder. Çünkü, Cenab-ı Hak bu fiille mükellefi fiili işlemeye teşvik etmiştir.³⁴

Basrî, “افعل-yap” lafzının delaleti konusunda diğer Mutezili bilginlerin görüşlerini³⁵ verirken de hüküm çeşitlerinden *vucup, nedb ve ibaha* terimlerine atıfta bulunur ve vucuba delalet eden lafızların sadece emir siygasıyla olmadığını, emir dışındaki kullanımların da vucuba delalet edebileceğini belirtir.³⁶

Kendisine hükmün tealluk ettiği fiilleri; hasen ve kabih diye iki ana grup altında toplayan Basrî, bu iki ana grupta yer alan fiillere farklı isimlerin de verilebileceğini belirtir. Şöyle ki; kabih fiiller, ‘ma’siyet, mahzur, muharrem, zenb, mekruh ve mezcurun anh’ ve hasen fiiller ise, ‘mübah (helal ve tılk), mendubun ileyh (muraggabun fih, müstehab, nefl, tatavvu’, sünnet, ihsan, me’murun bih) ve vacip’ gibi sıfatlar alırlar. Basrî, devamında vacibi, ‘mükellef, vakit ve vacibe konu olan fiil’ açısından kısımlarına ayırır. Sonraki ayırımlarda da esas olmak üzere, Basrî’nin belirlediği bu kritere göre vacip; “ el-vâcibu’l-muayyen, el-vâcibu’l-muhayyer fih, el-vâcib ‘ale’l-a’yân, el-vâcib ‘ale’l-kifâye, el-vâcibu’l-muvassa’ ve el-vâcibu’l-mudayyak” kısımlarından oluşur. ³⁷

Farz ve vacip terimlerini aynı anlamda kullanan³⁸ Basrî, “Emrin kifâi farzları gerektirmesinin keyfiyeti” başlığı altında ‘furûdu’l-‘ayân ve furûdu’l-kifâyât’ ayırımına yer verir. Basrî, farz-ı kifâyeyi şu şekilde tanımlar; “Cuma namazı örneğinde olduğu gibi, şayet bir fiili emir, Müslümanların ayrı ayrı tamamını kapsıyorsa, hepsi bu fiili yerine getirmekle sorumludurlar. Fakat, bir fiili emir Müslümanların tamamını değil de çoğunluğunu kapsıyorsa, yani Müslümanların bir kısmının yapmasıyla emir ile kastedilen gaye hasıl oluyorsa, bu emir, farz-ı kifâye cinsinden bir emirdir.”³⁹

D. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm ez-Zâhirî (ö.456 h.), el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm

Zahiriye mezhebinin fıkıh usulü görüşlerini bize ulaştıran tek yazılı literatür, bu mezhebin en önemli temsilcisi İbn Hazm’ın *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*’ıdır.⁴⁰ Kendi döneminde kaleme alınan fıkıh usulü eserlerinin sistematığına yakın olan bu eserde, hüküm konusu müstakil bir başlık halinde ele alınmamıştır. İbn Hazm, *el-İhkâm*’ın hemen baş tarafında fıkıha ilişkin yaklaşımını genel hatlarıyla verdikten sonra, giriş kısmının beşinci bab’ında “İlim adamları arasında cari olan/bilinen

³⁴ Basrî, *el-Mu’temed fi usûli’l-fikh*, 1/4-5.

³⁵ Mesela Ebu Ali el-Cubbâî’nin bir kavline göre mutlak emir vucup; Cubbâî’nin oğlu Ebu Haşim’e göre ise, mutlak emir irade anlamına gelir. (Bkz. Basrî, I/50-51) Basrî’nin kendisi de mutlak emrin vucup ifade ettiğini değişik açılardan izaha çalışır. Geniş bilgi için bkz. Basrî, *el-Mu’temed fi usûli’l-fikh*, 1/55-69. Basrî’nin hocası Kâdî Abdülcebbar’ın da konuya ilişkin ifadelerinden mutlak emrin vucuba delalet ettiği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi’t-tevhid ve’l-adl/eş-Şer’iyyât*, 17/107 vd,116 vd.

³⁶ Basrî, *el-Mu’temed fi usûli’l-fikh*, 1/67.

³⁷ Basrî, *el-Mu’temed fi usûli’l-fikh*, 1/334-340.

³⁸ Basrî, *el-Mu’temed fi usûli’l-fikh*, 1/340.

³⁹ Basrî, *el-Mu’temed fi usûli’l-fikh*, 1/138.

⁴⁰ İbn Hazm’ın, fıkıh usulünün hemen hemen bütün konularını kapsayan bu kapsamlı eserinin yanında, muhtasar sayılabilecek kitapları da vardır: Mesela; onun *en-Nübez*’i fıkıh usulünün konularını oldukça özlü bir şekilde ele almaktadır. Bkz. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî İbn Hazm, *en-Nübez fi usûli’l-fikh*, ed. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri, t.y., 1-60. İbn Hazm’ın fıkıh ve fıkıh usulü görüşleri, hayatı ve eserlerinin tanıtımı hakkında geniş bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 20/39-52; Ahmet Demirci, *İbn Hazm ve Zahirilik* (Kayseri, 1996), 1-271; Ignaz Goldziher, *Zahiriler-Sistem ve Tarihleri*, trc. Cihat Tunç (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982). Goldziher, kitabının bir bölümünde “İslam Fıkıhının Beş Kategorisi” başlığı altında gerek diğer mezhep bilginlerinin gerekse Zahiriliğin ‘Ahkâm-ı Hamse’ye ilişkin görüşlerini onun temel fıkıh usulü eseri el-İhkâm’ı kullanmadan, fakat diğer mezhep bilginlerinin eserlerinden nakilde bulunarak ele almaktadır. Geniş bilgi için bkz. Goldziher, *Zahiriler-Sistem ve Tarihleri*, s.56-71.

lafızlar/terimler" başlığı altında seksen beş adet terimin açıklamasını yapmaktadır.⁴¹ Bu terimler, fıkıh usulü ağırlıklı olmakla birlikte kısmen kelam bilimiyle alakalıdır ve sanki İbn Hazm, bu terimleri başta vererek fıkıh usulü eserinin hangi bilgi çerçevesinde okunması gerektiğine ilişkin okuyucuyu hazırlamaktadır. Bu seksen beş terimin yer aldığı kısım içerisinde; sırasıyla *haram, farz, kerahe, nedb ve ibaha* terimlerine yer vermekte ve farz ve vacip terimlerini aynı anlamda kullandığından⁴² ayrıca Hanefiler ile Eş'ari usulcüler arasında vuku' bulan tartışmalara eserinde hiç değinmemektedir. Yine bu terimler bölümünde, İbn Hazm sünnet ve sünnetin kısımlarını açıklarken, teklifi hükümlere şu sözlerle değinmektedir: " *Sünnet, bizzat Şeriat'ın kendisidir. Kelime olarak sünnet ise, bir şeyin yüzü ve dış tarafı anlamına gelir. Şeriat'ta sünnetin kısımları; farz, nedb, ibaha, kerahe ve tahrimdir. Bunların hepsini Rasulü Allah'tan alarak sünnet kılmıştır.*"⁴³

İbn Hazm, hükmün tanımını yapmamakla birlikte, teklifi hükümlerin en açık tasnifine " *Hazrdan sonra emir ve Şeriat'ın mertebeleri*" kısmında yer verir. O'na göre; " *Şeriat'ın mertebeleri beştir. Bunlar; haram ve farzdır. Bu ikisi iki (uç) taraftır. Sonra haramı mekruh ve farzı da nedb takip eder. Nedb ile kerahe arasında bir vasıta vardır ki; bu da ibahadır.*"⁴⁴ Sonrasında İbn Hazm, bu beş teklifi hükmün anlamlarını terimler kısmındakine benzer şekilde vermektedir. Örnek olması açısından onun iki ayrı kısımda yer verdiği haram tarifi şöyledir: " *Haram; failinin levm ve Allah'a isyanı gerektiren fiillerdir, ancak bu sıfatlar Allah'tan af dilemesi ve O'na tevbe etmesiyle kendisinden sakıt olur. Haram file, 'mahzûr, caiz olmayan şey ve memnu'*" ismi de verilir.⁴⁵ Hükmün mertebeleri kısmında da haramı şu şekilde tarif eder. " *Haram; yapılması helal olmayandır. Haramı terk eden ecir kazanmış ve itaat etmiş; işleyen ise günahkar ve işyankar olmuş olur.*"⁴⁶

5. Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ el-Bağdâdî el-Hanbelî, (ö.458 h.), el-Udde fî usûli'l-fıkh

Hanbeli mezhebi fıkıh usulcülerini, kitaplarında mezhep imamı Ahmed b. Hanbel⁴⁷'in fıkıh usulü konularındaki görüşlerine yer verseler de Ahmed b. Hanbel'in bize ulaştırmış bir fıkıh usulü eseri yoktur. Bu mezhep bilginlerinin ilk usul eserlerini hicri V. asırda vermeye başladıklarını söyleyebiliriz. Hicri V. asrın başlarında vefat eden Ebû Abdillâh el-Hasan b. Hamid el-Verrâk (ö.403 h.)⁴⁸ ve Ebû Ali el-Hasan

⁴¹ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 1/33-70.

⁴² Mesela; emir ve nehyin delaleti konusunda İbn Hazm'ın vacip ve farz'ı aynı anlamda kullandığını görmekteyiz. İbn Hazm'ın rivayetine göre; Zahir ashabinın tamamı, emir ve nehyin fiili yerine getirme ve fiilden uzak durmada "vucûb" ifade ettiği, ancak bir delil münasebetiyle emir ve nehyin nedb, kerahe ve ibahaya hamledileceği görüşündedirler. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 3/335. İbn Hazm devamında Kur'an ve Sünnet naslarında vucup, nedb ve ibahaya ilişkin örnek kullanımları vermektedir. (Bkz. III/361-367.) Emir ve nehyin delaleti en-Nübez'de mealen şu şekilde yer almaktadır: Allah ve Rasulünün emirlerinin tamamı farziyet ve her ikisinin nehiyleri de haramlık ifade eder. Bu emir ve nehiylerin farz ve haramlık dışında mendupluk ve mekruhuluk gerektirmesi buna ilişkin açıklayıcı bir nas veya icmanın varlığına ihtiyaç duyar. Geniş bilgi için bkz. İbn Hazm, *en-Nübez fî usûli'l-fıkh*, 28-33.

⁴³ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 1/57-59.

⁴⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 3/404.

⁴⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 1/44-45. (terimler kısmı)

⁴⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 3/404. (hazrdan sonra emir ve Şeriat'ın mertebeleri kısmı)

⁴⁷ Ahmed b. Hanbel'in hayatı, eserleri ve Hanbeli Mezhebi hakkında bkz. Sâlih b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ebû'l-Fazl, *Siretü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 2. Bs (Daru'd-Da've, 1404); Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef Ferrâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Kahire, 1952), 1/5-20; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 37-52; Ferhat Koca, "Hanbeli Mezhebi: Kuruluşu ve Tarihçesi, Usulü, Genel Karakteristiği, Literatür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınlar, 1997), 15: 15/525-547; Hayreddin Karaman, "Ahmed b. Hanbel: Fıkıh İlmindeki yeri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınlar, 1989), 2/80-82. Aynı müellifin, Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 185-190; Abdullah b. Abdülmuhsin Türki, *Usulü Mezhebi'l-İmam Ahmed (Diraseten, Usuliyeten, Mukarerenen)*, 4. Bs (Beyrut, 1996), 33-93; Menderes Gürkan, "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-1", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2000): 453-473.

⁴⁸ el-Verrâk'ın " *Tehzîbü'l-Ecvibe*" isimli bu eseri es-Seyyid Subhi es-Samarraî tarafından tahkiki yapılarak Beyrut-1408'de ilk baskısı yapılmıştır. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Abdullah Âl İbrahim, "Tedvinü Usûli'l-Fıkh 'inde'l-Hanâbile", *Mecelletü Câmîati'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye*, 20 (1418): 123.

b. Şihab el-Akberî (ö.428 h.)⁴⁹'nin fıkıh usulü eserleri olsa da gerek kapsamı ve sistematığı gerekse kendinden sonraki Hanbeli bilginlerin yazdığı usul eserlerine kaynaklık etmesi sebebiyle, ilk (kapsamlı) Hanbeli usul eserini *el-Udde fi usûli'l-fikh*⁵⁰ ismiyle Kâdî Ebû Ya'lâ'nın kaleme aldığı araştırmacılar tarafından ifade edilir.⁵¹

Bilindiği üzere fıkıh usulü eserlerinin yazımında, *fukaha metodu* ve *mütekellimin metodu* olmak üzere temel iki yaklaşımın varlığı esas kabul edilir. Fıkıh usulünde Hanbeli mezhebinin genel özelliklerini araştırdığı yazısında İbrahim Abdullah Âl İbrahim, gerek Ahmed b. Hanbel'in gerekse mezhep mensubu bilginlerin fıkıh usulü konularında yetkin ve orijinal fikir sahibi oldukları kabulünden hareketle, Hanbeli usulcülerin oluşturduğu fıkıh usulünün hem fukaha hem de mütekellimin metodundan farklı olduğunu ileri sürmektedir.⁵² Hanbeli mezhebi usulcülerinin yazdığı fıkıh usulü eserlerini meşhur iki ekolün dışında müstakil bir ekolün eserleri gibi değerlendirmeyi en azından mezhep taassubunun bir yansıması olarak görmekle birlikte⁵³ bu mezhep bilginlerinin verdikleri eserlerle fıkıh usulü ilmine yaptıkları katkıyı da küçümsemek doğru olmaz. Bu anlamda Kâdî Ebû Ya'lâ'nın *el-Udde*'si, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere kendisinden önceki Hanbeli bilginlerin fıkıh usulü görüşlerini bir araya getirmiş ve kendinden sonra fıkıh usulü eseri yazan Hanbeli usulcülere de büyük oranda kaynaklık etmiştir.⁵⁴ Kâdî Ebû Ya'lâ'nın *el-Udde*'sinin, Ahmed b. Hanbel ve kendinden önceki Hanbeli bilginlerle olan bu ilişkisinin yanı sıra, diğer mezhep bilginlerince kendinden önce yazılan usul eserlerinden ve özellikle de kendisi gibi Bağdat'lı olan Basrî'nin *Mu'temed*'inin sistematığından, konu başlıklarından ve görüşlerinden önemli oranda etkilendiğini söyleyebiliriz.⁵⁵

⁴⁹ el-Akberî'nin "*Risâle fi usûli'l-fikh*" adlı eserinin, Muvâfık b. Abdullah b. Abdülkadir tarafından tahkiki olarak Mekke-1413'de ilk baskısı yapılmıştır. Kitap hakkında fazla bilgi için bkz. İbrahim, "Tedvînu Usûli'l-Fıkh 'inde'l-Hanâbile", 123.

⁵⁰ Eserin iki ayrı kişi tarafından tahkiki yapılarak basılmıştır. 1. tahkik: Ahmed b. Ali el-Mübarekî, I-III, Beyrut 1980 ve I-V, Riyad 1414/1993; 2.tahkik: Muhammed Abdülkadir Ahmed 'Atâ, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. baskı, I-II, Beyrut 1423/2002. Biz bu çalışmamızda, Muhammed Abdülkadir Ahmed 'Atâ tarafından tahkiki yapılmı esas aldık. Eser hakkında fazla bilgi için bkz. Davut İltaş, "el-Udde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınlar, 2012), 42: 42/41-42.

⁵¹ Mesela bkz. Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, 236. Aynı müellif Koca, "Hanbeli Mezhebi: Kuruluşu ve Tarihi, Usulü, Genel Karakteristiği, Literatür", 15: 15/525; Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, 1.baskı, *Cidde 1985*, 1/10.

⁵² Fazla bilgi için bkz. Abdullah Âl İbrahim İbrahim, "Alâmü'l-Hanâbile fi Usûli'l-Fıkh", *Mecelletü Camiati'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye*, 16 (1417): 63.

⁵³ Hanbeli mezhebi bilginlerinin kaleme aldığı fıkıh usulünü diğer meşhur iki ekolden ayrı müstakil bir ekol olarak görmek için yeterli bilgi ve malzeme yoktur. Bunun aksine Kadı Ebu Ya'la'nın *el-Udde*'nin mukaddimesinde fıkıh usulü konularının nelerden oluştuğu ve bu konuların furu' kitaplarından bağımsız olarak öğrenilmesinin sağlıklı olduğuna dair vereceğimiz düşünceleri, bu mezhep mensubu bilginlerinin usulü tesis etmede furu'dan bigane kalmamayacağı ve ancak furu'dan istifade ile bir fıkıh usulü anlayışının oluşturulacağı kanaatini taşıdıklarını gösterir. Fıkıh usulünün ve şer'i delillerin; a. Asıl (1.Kitap, 2.Sünnet ve 3.İcma), b. Mefhûmu asıl (1.Mefhumu'l-hitab, 2.Delilü'l-hitab ve 3. Ma'ne'l-hitab) ve c. İstishâbu hâl (1. İstishabu beraeti'z-zimme mine'l-vacib ve 2. İstishabu hükmi'l-icma') olmak üzere üç kısımdan oluştuğunu belirten Kadı Ebu Ya'la'nın mukaddimeye yer verdiği ifadeleri, Hanbelilerin usul anlayışlarının fukaha metoduna yakın olduğuna ilişkin bir işaret olarak değerlendirilebilir. Kâdî Ebu Ya'la konuyla ilgili olarak şu ifadelerde bulunur: "*Fıkıh usulü; fikhi meselelerin kendi üzerine bina edildiği şeylerden ibarettir. Bu şeyler vasıtasıyla fikhi meselelerin hükümleri bilinir. Çünkü bir şeyin aslı, o şeyin bağlı olduğu ve gerek istihraç gerekse tenbih yoluyla kendisiyle hükümlerin bilindiği şeylerdir. İşte (kendisiyle hükümlerin bilindiği) bu asıllara bu (fıkıh usulü) ismi verilir... Furu'/fikhi meselelere ilişkin hükümler manzumesi incelenmeksizin bu asılların öğrenilmesi mümkün değildir. Zira furu'u elde etme yollarını bilmeyen kişinin bu asıllarla nasıl istidlal edileceğine, farklı kıyas yollarına ve lafızlarla nelerin kastedildiğine vakıf olması beklenemez. Bu sebeple, furu'u göz ardı ederek kendisini sadece kelami meselelere veren kişiler, her ne kadar bu asılların neler olduğunu ve delalet şekillerini zahiren bilseler de, (hükümlerin istinbat edildiği) asılları bilme ve bunlar vasıtasıyla hükme ulaşmada cılız kaldığı görülür."* Geniş bilgi için bkz. Ferrâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 1/17-20.

⁵⁴ Hanbeli mezhebi mensubu usulcülerini, başta Ebu Ya'lâ'nın *el-Udde*'si olmak üzere onun talebesi Kelvezânî'nin *et-Temhîd*'i ve Ebu'l-Vefâ İbn Akil'in *el-Vâdih fi usûli'l-fikh* isimli eserlerini kendilerine esas almışlar ve bu üç Hanbeli bilgininden nakillerde bulunmuşlardır. Geniş bilgi için bkz. Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, 1.baskı, *Cidde 1985*, 466-467.

⁵⁵ Benzer görüş için bkz. Ebu Süleyman, *el-Fikru'l-usûli*, 4.baskı, *Cidde-1984*, t.y., 266-267; Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*, 238; Şeyhu't-Tâife el-İmâm Ebu Cafer Muhammed b. el-Hasen Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 1417, 1/145.

Mu'temed'in konu sistematüğını, Ebû Ya'lâ'nın talebesi Kelvezânî (432-510 h.)'nin de aynen takip ettirdüğünü ve *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh* isimli usul eserinde gerek Basrî'nin gerekse hocası Ebû Ya'lâ'nın görüşlerine bazen muvafık bazense muhalif tarzda sıkça atıflarda bulunduğünü görmekteyiz.⁵⁶

Ebû Ya'lâ'nın, usul eserini; 1. Asıl, 2. Mefhûmu asıl ve 3. İstishâbü'l-hâl olmak üzere üç ana bölüme⁵⁷ ayırdığını ve bu bölümlerle içerisinde hüküm ve çeşitleri konusuna sistematik bir şekilde yer vermediğini görmekteyiz. Bazı fıkıh usulü eserlerinde olduğu gibi, Ebû Ya'lâ da fıkıh usulünün ana konularına başlamadan önce usul konusunda bilgi sahibi olacak ve eserini okuyacak kişiye bir ön hazırlık olması düşüncesiyle, kitabının hemen başında kırk kadar usul ile ilgili terimin-bazılarını geniş ve bazılarını da dar bir şekilde-tanımını yapmaktadır. Mukaddimedede yer verdiği terimler içerisinde bazı hüküm çeşitlerine de değinmektedir. Maksadımız Hanbeli mezhebine mensup usulcülerin eserlerinde şer'î hükümlerin seyrini takip etmek olmadığından, *el-Udde*'de konuya ilişkin yer alan terimlerin bazılarını ismen ve bazılarını da Ebû Ya'lâ'nın izahlarıyla yetinerek vermek istiyoruz.

Ebû Ya'lâ kitabının mukaddime kısmında 'hüküm'⁵⁸ tanımına yer vermemekle birlikte, şer'î hükümler içerisinde yer alan "farz/hatm/mektûbe/lâzım, vacip(vacibu'l-mudayyak ve vacibu'l-müvessa'⁵⁹), nedb/sünnet/müstehab, haram, mekruh⁶⁰ ve ibaha" kavramlarını ana hatlarıyla açıklamaktadır. Farz ile vacibi; 'yapılmasında sevap ve terk edilmesinde ikab olan' bir 'yükümlülükler zincir halkası'⁶¹ şeklinde gören Ebû Ya'lâ, bu vücup mertebelerinin en üst noktasına farz(*mâ kâne fi a'lâ menâzili'l-vücûb*)'ı yerleştirir. Bu sebeple, emre konu olan şeyin tekidli/kuvvetli bir şekilde talep edilmesi durumunda bazen farzı ifade etmek üzere, ' hatm, mektûbe ve lâzım' tabirlerinin de kullanılabilmesine işaret eder.⁶²

Farz ve vacibi vücuplar zincirinin bir parçası olarak gören Ebû Ya'lâ, bu iki terimin aynı mı yoksa farklı mı olduğu konusunda Ahmed b. Hanbel'den iki ayrı rivayet olduğunu belirtir.⁶³ Bu rivayetlerden ilkinde göre; farz ve vacip aynı anlamı ifade eden iki lafızdır. İkinci rivayete göre; vacip, vücupiyeti ahad haber ve kıyas ile sabit olan veya vücupiyetinde ihtilaf edilen şeylerdir; farz ise, vücupiyeti mütevatir haber, Kur'an nassı ve ümmetin icma'ı ile sabit olan hükümlerdir.⁶⁴ Farz ve vacibe ilişkin ikinci

⁵⁶ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh*, 1.baskı, Cidde 1985. tahkik edenin mukaddimesinden, 1/79-84 (Temhîd ile Mu'temed'in karşılaştırması) ve 1/85-100(Temhîd ile Udde'nin karşılaştırması).

⁵⁷ Bu üç ana bölümün hangi alt başlıklardan oluştuğunu 53 nolu dipnotta verdik. Bu bölümlenimin aynı şekilde Şâfiî Usulcü İbn Fûrek'in usul eserinde yer aldığını görüyoruz. Ebu Ya'lâ'nın bu sınıflamada, kitabında zaman zaman görüşlerine atıflarda bulunduğu İbn Fûrek'ten esinlendiği düşünülebilir. Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. el-Hasan Ebi Bekir el-İsbehânî eş-Şâfiî İbn Fûrek, *İbn Fûrek ve âsâruhu'l-usûliyye*, ed. Muhammed Hassan İbrahim İvaz, 1. Bs (Dımaşk, 2002), 121 vd.

⁵⁸ Ebu Ya'lâ kitabının mukaddimesinde kıyasın rükünlerini açıklarken, kıyasın rükünlerinden olan 'hükümün' tanımına yer vermektedir. Buna göre hüküm; illetin tahrim, tahlil, sıhhat, fesad, vücup ve intifâ-i vücup ve benzer şekilde gerektirdiği ve celbettiği sıfatlardır. Bkz. Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fıkh*, 1/111.

⁵⁹ Ebu Ya'lâ, ' *el-Vücûbü'l-müvessa* ' başlığı altında, Hanbeli usulcüler ile Hanefi usulcülerin görüş ayrılıklarına örneklerle yer verir. Bkz. Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fıkh*, 1/212-217.

⁶⁰ Haram ve mekruh kavramlarına tanımların yer aldığı mukaddimedede yer vermeyen Ebu Ya'lâ, bu kavramların tanımlarına farz ve vacip arasındaki farkları tartıştığı kısım içerisinde değinmektedir. Bkz. Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fıkh*, 1/250-256.

⁶¹ Ebu Ya'lâ bu benzetmeyi, farz ve vacip arasındaki farklılıkları ifade ederken yapar. Şöyle ki; farz ismi, yükümlülüklerin en üstünde yer alana denir; vacip ismi ise umumi bir isim olsa da farzın aşağısında yer alana verilir. /İsmü'l-farz: *ibâretün 'ammâ kâne fi 'alâ menâzil fi'l-vücûb, ve'l-vücûb 'ammâ kâne dühnehü ve in kâne ismen âmmen fi nefsihî*. Bkz. Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fıkh*, 1252-1253.

⁶² Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fıkh*, 1/91-92.

⁶³ Hanbeli mezhebi usulcülerinin ileri gelenlerinden ve Ebu Ya'lâ'nın da talebesi olan Kelvezânî, usul kitabının ilk cildinde farz ve vacip terimlerine ayrı ayrı yer vermekle birlikte, bu iki terimin ayrı mı, yoksa farklı mı? Oldukları konusundaki mezkur rivayete ve Ebu Ya'lâ'nın yer verdiği tartışmalara hiç değinmemektedir. Bununla birlikte, farz ve vacibi Ebu Ya'lâ'nın tanımlamalarına benzer şekilde ayrı ayrı tanımlaması, bunları iki ayrı terim olarak gördüğüne bir işaretir. Mesela; Kelvezânî farzı, " *Sübut açısından en üst mertebede olan hüküm/ Fe hüve mâ sebete bi 'alâ menâzili's-sübût* " şeklinde tarif etmektedir. Bkz. Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fıkh*, 1.baskı, Cidde 1985., 1/63.

⁶⁴ Ferrâ, *el-'Udde fi usûli'l-fıkh*, 1/92.

rivayette yer alan tanımları benimsediğini gördüğümüz Ebû Ya'lâ'ya göre; farz ve vacibi ayırmada en objektif ölçüt bu hükümleri ispat eden delillerin keyfiyetiyle alakalıdır.⁶⁵ Ona göre farz; vücubiyeti Kur'an nassı, mütevatir haber ve ümmetin icma'ı gibi kesin telakki edilen (maktûun bih) bir yol ile sabit olurken; vacip ise ahad haber ve kıyas gibi kesin olmayan (gayru maktûin bih) bir yol ile sabit olan veya secde ve rüku'daki tesbihler, gece uykusundan uyanıldığında iki elin yıkanması, istinşak ve mazmaza gibi vacip olup olmadığında ihtilaf edilen şeylerdir.⁶⁶

Farz ve vacip ayırımında kullanılan en belirgin ölçü, "delilin sübutunun kat'î olup olmaması" kabulüne bağlı olarak Ahmed b. Hanbel'e, "Fıtır sadakası farz mıdır?" diye sorulduğunda, "Fıtır sadakasının farz olduğunu söylemeye cesaret edemem." cevabını olmuştur. Yine kendisine, "Anne-babaya iyilik etmek farz mıdır?" diye sorulduğunda, şu cevabı vermiştir: "Anne-babaya iyiliğin farz olduğunu söyleyemem, fakat (itaata ilişkin konu) mâsiyet olmadığı sürece bunun vacip olduğunu söyleyebiliriz."⁶⁷

Ebû Ya'lâ, vücup mertebelerinin bir mertebesi olarak gördüğü farz ve vacip ayırımına yöneltilen sekiz itiraza⁶⁸ ayrı ayrı cevap vermiş ve benimsediği bu ayırımın yerinde oluşunu ispata çalışmıştır. Farz ve vacip ayırımını doğru bulmayanların, " *Me'muratta/vücuplar zincirinde ayırımıma gittiğiniz gibi menhiyyatta/yasaklar zincirinde de ayırımı gitmeniz ve kat'î/kesin bir yolla sabit olan (yasağa) haram ve bu şekilde sabit olmayan (yasağa) ise mekruh demeniz gerekir.*" şeklindeki karşı çıkışlarına Ebû Ya'lâ, " *Evet! Aynen dediğiniz gibi söylüyoruz.*" cevabını vermiştir.⁶⁹ Haramlığı kesin bir yolla bilinen ile haramlığı hakkında ihtilaf edilen hususları ayırma düşüncesinin bir işareti olarak, Ahmed b. Hanbel'e mut'a nikahının hükmü sorulduğunda, " Haram diyemem." ve yine kendisine, "iki cariye kız kardeşin bir nikah altında cem' edilmesi" sorulduğunda, " Buna haram demem, fakat insanlar böyle yapmaktan nehyolunur." şeklinde görüş belirtmiştir.⁷⁰

Şer'î hükümler içerisinde farz ve vacibe ayrı ayrı yer vererek, bu ayırımıda Fukaha metoduna yakın olduğunu gösteren Ebû Ya'lâ'nın vacib terimine ilişkin açıklamaları ise özetle şöyledir: Vacib, yapılmasında sevap, terk edilmesinde ikab olan fiillere denir. Nedb'in yerine getirilmesinde de sevap olduğu için, tanımında 'yapılmasında sevap vardır' kaydının getirilmesine esasında ihtiyaç yoktur. Terk edilmesi durumunda ikab söz konusu olacağından vacib, bu açıdan müstehab ve mübah'tan ayrılır. Vacibin ifa edileceği vakit sınırlı/dar zamanlı (vacibu'l-mudayyak) ise, vacibin terki caiz değildir. Fakat vacibin ifa edileceği vakit geniş zamanlı (vacibu'l-müvessa') ise, vacibin vaktin sonunda yapılacağına ilişkin kararlar son vaktine kadar terki caizdir.⁷¹

Teklifi hükümler içerisinde yer alan *ibaha* kelime olarak, mutlak izin anlamındadır. Mesela; bir kişinin yemeğinden yemesi, evinde oturması ve bineğine binmesi için bir başkasına izin vermesi, bu fiillerin o kişiye mübah olduğunu, yani bunları yapmaya me'zûn olduğunu gösterir. İstilah olarak ise *mübah fiil*, kişinin yapmakla me'zûn olduğu fakat yaptığında sevap ve yapmadığında ikabın olmadığı her fiildir. Yapılan bu tanım, delillerin, çocukların ve hayvanların fiillerini dışarıda bırakır, çünkü bunların fiillerini mübah olarak görmek doğru değildir. '*Allah'ın fiilleri*' de mübah tanımı içerisinde yer almaz, zira '*Allah yapmış olduğu fiillerde me'zûndur*' denemez.⁷²

⁶⁵ Muhammed b. el-Hüseyn el-ferrâ Ebû Ya'lâ, *el-'Uddetü fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî, 2. Bs, 1990, 1/255.

⁶⁶ Ebû Ya'lâ, *el-'Uddetü fi usûli'l-fikh*, 1/250.

⁶⁷ Ebû Ya'lâ, *el-'Uddetü fi usûli'l-fikh*, 1/251.

⁶⁸ Ebu Ya'lâ, bu itirazların kim tarafından yapıldığını ismen vermemekle birlikte, içeriğinden hareketle bu itirazların Şâfiî bilginlerce yapıldığı sonucunu çıkarabiliriz.

⁶⁹ Ebû Ya'lâ, *el-'Uddetü fi usûli'l-fikh*, 1/256.

⁷⁰ Ebû Ya'lâ, *el-'Uddetü fi usûli'l-fikh*, 1/256.

⁷¹ Bkz. Ebû Ya'lâ, *el-'Uddetü fi usûli'l-fikh*, 1/90-91.

⁷² Ebû Ya'lâ, *el-'Uddetü fi usûli'l-fikh*, 1/95.

6. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî (385-460 h.), *el-Udde fi usûli'l-fikh*

Şîi/Caferî fıkıh mezhebinin fıkıh usulü literatüründe ahkam-ı hamse'ye ilişkin ilk gelişmeleri özlü bir şekilde görmek için, Şii fıkıh usulünün tedvin dönemine göz atmak gerekir.⁷³ Şia mezhebinde tarihi şartlar çerçevesinde oluşan fıkhî haberlere öncelik veren "*Ahbârîler*" ile ictihad ve istidlali öne çıkaran "*Usûlîler*"⁷⁴ ekollerini uzlaştırma becerisini gösteren ve "müteahhirûn döneminin" öncüsü kabul edilen Tûsî'nin, *el-Udde fi usûli'l-fikh*'i, Şii fıkıh usulünün hemen hemen tüm konularını içerisine alan ilk sistematik fıkıh usulü eseri kabul edilir. Tûsî'nin usul eserinde konunun ele alınışını görmeden önce, Usûlîler'in öncüsü kabul edilen Şeyh Müfid (336-413 h.) ve onun talebesi olan eş-Şerif el-Murtazâ (355-436 h.)'nın usul eserlerinden ahkam-ı hamse'ye ilişkin kısa bilgiler vermek Şia mezhebindeki gelişmeyi kısmi de olsa görmek açısından yararlı olacaktır.

Her ne kadar Şii imamların fıkıh usulü görüşlerine ilişkin rivayetler olsa da, Şeyh Müfid'in *et-Tezkira bi usûli'l-fikh*⁷⁵, ilk Şii fıkıh usulü eseri olarak kabul edilmektedir. Fıkıh usulünün bazı konularının geniş ve bazı konularının ise oldukça muhtasar bir şekilde yer aldığı bu eserde, hüküm ve çeşitleri konusu bir bütün olarak ve bir başlık altında incelenmemekte, bunun yerine emir konusunun işlendiği (*Dilde emrin değişik şekilleri vardır*) kısım ile kitabın son taraflarında Şer'in vürudundan önce eşyanın hükmüne dair yer alan "*Hazr ve ibaha ile ilgili söz*" konusunda hüküm teorisinin bazı meselelerine yer verilmektedir.

Şeyh Müfid'e göre, mükellef şer'î/fikhî bilgiye 1. Kitap, 2. Sünnet ve 3. İmamların Sözleri vasıtasıyla ulaşır. Kur'an'da yer alan lafızları/cümleleri '*zahir ve batın*' ile '*emir, nehiy, haber ve takrir*' diye kısımlara ayıran Şeyh Müfid, ahkam-ı hamseden olan '*vacip, mendup, haram ve mübah*' kavramlarına emir konusunu işlerken yer vermektedir. Ona göre; her ne kadar "*yap/if'al*" kalıbında gelen emir sigası '*istek, mübahlık, tehdid...*' gibi anlamlarda kullanılsa da mutlak olarak kullanıldığında '*vücup/vacip*'lik ifade eder. Mutlak emrin '*nedb*' ifade etmesi ancak bu anlama işaret eden bir delil vasıtasıyla olur. Emre imtisal/yerine getirme, mükellefin üzerine gerekli olan şeyin '*farz*'⁷⁶ oluşunu kendisinden düşürür. Yine ona göre; "*Ey inananlar, Cuma günü namaz için çağrıldığınız zaman, Allah'ı anmaya koşun, alış-verişi bırakın. Eğer bilerseniz bu, sizin için daha hayırlıdır. Namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılın...*"⁷⁷ ayetinde yer aldığı şekilde hazır/haramı takip eden emir vücup değil '*ibaha*' ifade eder.⁷⁸

Emrin mahiyetiyle benzerlikler taşıdığından olsa gerek nehiy⁷⁹ konusuna çok az bir yer ayıran Şeyh Müfid'e göre; nehiy, bir hal veya zaman ile tahsis eden bir şart olmadıkça, sürekli terk etmeyi gerektirir.⁸⁰

Şer'î hükmü bilme yollarını Kitap, sünnet ve imamların sözleriyle sınırlı tutan Şeyh Müfid, şer'î

⁷³ Şia'da fıkıh usulünün ortaya çıkışı, ilk fıkıh usulü eserinin kendi mezheplerine ait olduğu iddiaları ve Şii fıkhında kullanılan şer'î deliller hakkında bkz. Hayreddin Karaman, "Şia'da Fıkıh Usulü ve Şer'î Deliller", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu* (İstanbul: İslamî İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 319-366. Hayreddin Karaman'ın aynı yazısı ve Şia ile Ehl-i sünnet arasındaki bazı ihtilaf edilen fıkhî meseleler için bkz. Hayreddin Karaman, "Fıkıhta Sünni-Şii ihtilafı, Şia'ya iftira mı? Şia'da İmamlık ve Velayet-i Fakih Anlayışı", *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2006), 817-875; Gürkan, *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şafii'nin Yeri*, 25-27.

⁷⁴ Şia mezhebinde özellikle kalam ilminde usulî ve ahbarî ayırımının kökenleri üzerine bkz. Halil İbrahim Bulut, *Şeyh Müfid ve Şia'da Usulî Farklılaşma Süreci* (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2005), 1-358.

⁷⁵ Şeyh Müfid'in bu eserini, eş-Şeyh Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali el-Keracekî et-Tarablusî (ö.449 h.) ihtisar etmiş ve eş-Şeyh Mehdi Necef tarafından h.1413 yılında Kum şehrinde '*Muhtasaru't-tezkira bi usûli'l-fikh*' ismiyle neşredilmiştir.

⁷⁶ Şeyh Müfid'in buradaki ifadelerinden, onun vacip ile farz arasında bir ayırıma gitmediği ve bu iki lafzı aynı anlamda kullandığını söyleyebiliriz.

⁷⁷ Cum'a, 62/9-10.

⁷⁸ eş-Şeyh Ebu'l-Feth Muhammed b. Ali el-Keracekî Tarablusî, *Muhtasaru't-tezkira bi usûli'l-fikh*, ed. eş-Şeyh Mehdi (Necef, 1413), 28-32.

⁷⁹ Nehiy bazen haram hükmünü doğurduğu için burada temas etmek istedik.

⁸⁰ Tarablusî, *Muhtasaru't-tezkira bi usûli'l-fikh*, 32.

hükümlere ulaşmada kıyas ve rey'e yer vermez. Kıyas ve rey ile bir şeyin doğruluğunun bilinemeyeceğini ve şer'î hükümleri öğrenmek için bu iki yöntem müracaat edenlerin dalâlet üzere olacaklarını belirtir. Şeyh Müfid delil anlayışlarına bağlı olarak, sem'/şer' varid olmadan önce aklın eşyanın mübah veya hazır/haram olduğuna karar veremeyeceğini ifade eder. Bu konuda aklın rolü sadece, şer'in mübah veya haram dediği şeyin hükmünü bilmektir.⁸¹

Şeyh Müfid'in talebesi ve Usûliler yönelişinin de temsilcileri arasında yer alan Şerif Murtazâ, fıkıh usulünde dar ve geniş hacimli eserler vermiş⁸², fakat onun *ez-Zerîa ilâ usûli's-şerîa'sı*⁸³, Şia fıkıh usulünde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Şerif Murtazâ, ahkam-ı hamse'ye emir ve nehiy konularında dağınık olarak yer vermekle birlikte, asıl bunları bir bütün olarak, baskı altında olmadan serbest bir şekilde ifa edilmeleri açısından fiilleri a) kabih ve b) hasen olmak üzere ikiye ayırıp ve bunların keyfiyetini ele aldığı "*Bâbu'l-kelâm fi'l-ef'âl*" başlığı altında incelemektedir. Ona göre; Basrî'nin ayırımında olduğu gibi hasen fiiller, fiilde mevcut olan güzellik unsurunun yoğunluk ve azlığına göre "*1.Mübah, 2.Nedb/müstehab/muraggabun fih, 3.Tefaddul/ihsan/in'am, 4. Vacibun muhayyerun fih ve 5. Vacibun mudayyakun*" olarak beş kısma ayrılır.⁸⁴

Şerif Murtazâ, vacibin her bir şahsın yerine getirmesi gerekli (furûdu'l-a'yân; namaz ve oruç gibi) ve bazılarının yapmasıyla diğerlerin üzerinden sorumluluğun kalktığı (furûdu'l-kifâyât; cenaze namazı ve cihad gibi) şeklinde de kısımlara ayrılacağını söyleyerek, farz-ı ayın ve farz-ı kifaye kavramlarına da atıflarda bulunmaktadır. Vacibin çeşitleri başlığı altında farz-ı ayın ve farz-ı kifaye terimlerine yer vermesinden hareketle, onun, hocası Şeyh Müfid gibi, vacip ve farz lafızlarını aynı manayı ifade etmek üzere kullandığını söyleyebiliriz.⁸⁵

Şerif Murtazâ, kabih fiillerin vasıflanmasında/hükmünün ne olduğunun ifade edilmesinde Müslüman bilginlerin; Müttekellimîn ve Fukahâ olmak üzere iki gruba ayrıldığını söylemektedir. Buna göre; müttekellimin, insanların yaptığı tüm kabih fiillere '*mahzur, muharrem ve mekruh*' sıfatı/hükmü verilebilir derken; fukaha, sadece kat'î bir delilin çirkinliğine işaret ettiği fiillere '*tahrim ve hazır*' ve çirkinliği ictihad ile belirlenenlere ise hazır ve tahrim demeyip '*mekruh*' sıfatını vermektedirler. Ayrıca fukaha, kendisinden şüphenin zail olduğu/çirkinlik şüphesinin bulunmadığı fiillere '*helal (halâlun talkun)*' ve kendisinde çirkinlik şüphesi bulunan fiillere ise, işlenmesinde bir sakınca yok anlamında '*lâ be'se bih*' hükmünü verirler.⁸⁶

Hayatının çok önemli bir kısmı olan kırk yılını Bağdat'ta hocaları Şeyh Müfid ve Şerif Murtazâ'nın yanında onlardan Şiî fikhını öğrenmekle geçiren ve Şiî fıkıh usulünde ahbâriler ile usûliler yönelişlerini

⁸¹ Tarablusî, *Muhtasaru't-tezkira bi usûli'l-fikh*, 43.

⁸² Onun, *ez-Zerîa* dışında fıkıh usulüne ilişkin şu eserleri de vardır. 1. *Mesâilu'l-hilâf fi usûli'l-fikh*, 2. *el-Mesâilu'l-münferidât fi usûli'l-fikh*, 3. *İbtâlû'l-Kiyâs*. Bkz. Karaman, "Şia'da Fıkıh Usulü ve Şer'i Deliller", 328.

⁸³ eş-Şerif el-Murtazâ'nın bu eseri, Ebu'l-Kasım el-Kerecî tarafından tahkiki yapılmış ve iki cilt halinde h.1376'da yayımlanmıştır.

⁸⁴ Şerif el-Murtazâ, *ez-Zerîa ilâ usûli's-Şerîa*, ed. Ebu'l-Kasım el-Kerecî, 1376, 2/86-88.

⁸⁵ el-Murtazâ, *ez-Zerîa ilâ usûli's-Şerîa*, 2/88-89.

⁸⁶ el-Murtazâ, *ez-Zerîa ilâ usûli's-Şerîa*, 2/91-92.

birleştiren Tûsi⁸⁷, kaleme aldığı fıkıh ve fıkıh usulü eserleriyle⁸⁸ Şiî fıkıhında önemli bir yer işgal etmektedir.

Fıkıh usulü konularını on iki bölüm halinde detaya kaçmadan ve fakat bu ilmin konularını kuşatıcı bir şekilde ele aldığı ifade eden Tûsi'nin kitabının tasnifi, tedvin dönemi Mütakellimin fıkıh usulü eserleriyle büyük benzerlikler taşır. Emir ve nehiy başlıkları altında ahkâm-ı hamse'nin mahiyetine ilişkin dağınık şekilde bilgi vermekle birlikte asıl olarak Tûsi, aynen hocası Şerif Murtazâ gibi konuyu, "*el-Kelâm fi'l-hazr ve'l-ibâha, Fi zikri aksâmi ef'âli'l-mükellef, el-Kelâm fi'l-ef'âl, , Fi zikri mâ yû'lemu bi'l-akl ve's-sem'*" gibi müstakil başlıklar altında fiilleri güzel ve çirkin diye ikili ayırma gittiği yerlerde ele alır.

Tûsi'ye göre; mükellefin bilinçli ve yerine getirebilme kudreti ile yaptığı fiillerin tamamı ya hasen/güzel ya da kabih/çirkin sıfatını alırlar. Bilinçli olma hali dışında ikrah altında veya yanılma, unutma ve uyku hali içerisinde mükelleflerin yaptıkları fiillere güzel ve çirkin sıfatı verilemez. Hasen fiiller, mevcut güzelliğinin üzerine ek bir vasıf olup olmamasına göre de iki kısma ayrılır. Şayet hasen fiil, ek (güzel) bir sıfat ile desteklenmemiş ve bu fiili yapana da bu fiilin hüsnü/güzelliği Şer' tarafından belirtilmişse, bu fiile '*mübah, helal, talk*' gibi isimler verilir. Hasen fiil ek (güzel) bir sıfat ile desteklenmiş ise, kendi içerisinde iki kısma ayrılır. Bu ayırma göre, mükellefin yerine getirmekle övüldüğü ve fakat terk ettiği için yerilmediği fiillere '*muraggabun fih, mendûbun ileyh, nefl, tatavvu'* adları verilir. Bu tür fiiller başkasına yönelik olarak yapılırsa '*in'âm ve ihsan*' diye isimlendirilir. Ek bir sıfat ile desteklenmiş fiillerin bir kısmının terki halinde ise zem/ceza söz konusu olup, bunlar da kendi içerisinde iki guruba ayrılır. Bunlardan birincisi; mükellefin bizzat yapmakla sorumlu olup fakat bunu yerine getirmediği zaman zem/ceza ile karşı karşıya kaldığı fiillerdir. Vedîanın geri verilmesi, muayyen farz namazların (kendisi için tayin edilen vakit içerisinde) eda edilmesi gibi bu kısım içerisinde yer alan fiillere '*vacibun mudayyakun/dar zamanlı vacip*' denir. Bu kısmın ikincisi ise; mükellefin bir fiili veya o fiil yerine geçen alternatif fiili yapmadığında zemme müstehak olduklarıdır. Belli suçların cezası olarak öngörülen kefâretler, namazların belirlenen vaktin içerisinde kalma şartıyla vaktin herhangi bir dilimi içerisinde eda edilmesi⁸⁹, borcun istenen bir para birimiyle eda edilmesi gibi fiiller olup bunlara '*muhayyer vacip*' ismi verilir. Cihat, cenaze namazı, cenazenin yıkanması ve defni fiillerinde olduğu gibi, şayet mükelleflerden bazısının yapmasıyla diğer mükelleflerden sorumluluk kalkarsa, bu tür fiillere '*fardun 'ale'l-kifaye/kifaî farz*' denir.⁹⁰

Tûsi tarafından yapılan bu ayırma göre; hasen fiiller kendisinde bulunan güzellik unsuruna

⁸⁷ Hicri 385 yılında Tus şehrinde doğan Tûsi, 408'de Bağdat'a geldi. Burada kırk yıl boyunca Şeyh Müfid ve Şerif Murtazâ'dan ilim öğrendi. Şerif Murtazâ'nın vefatından sonra onun halefi olarak Şiî fıkıhını öğretmeyi üzerine alan ve "*şeyh*" sıfatıyla anılmaya başlanan Tûsi h.448'de Necefe geçti ve burada h.460 yılında vefat etti. Bağdat'taki ilk günlerinde ileri gelen Şâfiî bilginlerle olan yakınlığından dolayı Zehebî ve Subkî gibi kimi tabakat müellifleri onu Şâfiî mezhebine mensup olarak gösterecekler de, Şiî bilginler bunu açık bir yanılgı olarak ifade etmektedirler. Tûsi'nin hayatı, eserleri, Şia mezhebindeki yeri, ilk fıkıh usulü yazımındaki iddialar gibi konular hakkında bkz. Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 1/9-54. *el-Udde* muhakkikinin Zehebî ve Subkî'yi kaynak göstererek Tûsi'nin Bağdat'a geldikten sonra Şâfiî mezhebine mensup olduğu iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü gerek Zehebî gerekse Subkî, Tûsi'nin başlangıçta Şâfiî mezhebinin öğrendiğini söylese de, Tûsi'yi '*Şeyhu's-Şia ve Fakihu's-Şia*' olarak nitelendirmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 3. Bs (Beirut, 1986), 4/126-127.

⁸⁸ Tûsi'nin *el-Udde* dışında, 1.*Kitâbu Mes'elelin fi'l-Amel bi Haberi'l-Vâhid* ve 2. *Kitâbu Şerhi's-Şerh* isimli fıkıh usulü eserleri vardır.

⁸⁹ Vacibin edası için tayin edilen vakit hem o vacibin edasına hem de o vacip cinsinden başka bir ibadetin yapılmasına imkan tanıyorsa, fıkıh usulü istilâhında buna '*müvessa' vacip/geniş zamanlı vacip*' ismi verilir. Burada Tûsi, mükellefin vacip için belirlenen vaktin içerisinde kalmak şartıyla vaktin herhangi bir diliminde vacibi yerine getirmesinin imkanından hareketle, bu örneğe muhayyer vacip içerisinde yer vermiştir.

⁹⁰ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 1/25-26. Tûsi, '*el-Kelâm fi'l-ef'âl*' başlığı altında fiilleri aynı prensipten hareketle hasen ve kabih diye iki gurupta toplar ve hasen fiillerin de kendi içerisinde altı kısma ayrıldığını belirtir. Buna göre hasen fiiller: 1.Mübah, 2.Mendup/Müstehab/Muraggabun fih, 3.Tefaddul/İhsan, 4.Muhayyer vacip, 5.Mudayyak vacip ve 6.Fardu'l-kifaye. Bkz. Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 2/563-565.

eklenen olumlu vasıflara bağlı olarak, 1.Vacip, 2.Mendup ve 3.Mübah olmak üzere ahkâm-ı hamse'nin üç olumlu hükmünü oluştururlar.⁹¹

Tûsi'ye göre; hasen fiil olmakla birlikte bunlardan hangisinin mübah, hangisinin mendup ve hangisinin de vacip olduğunun bilinmesi, Şer'in/Dinin belirtmesiyle bilinebilir. Mesela; bir fiilin şer'an vacip olduğunun bilinmesi sem'î bir delilin varlığına bağlıdır, bu şer'î delil olmazsa, oruç, namaz ve zekatta söz konusu olduğu gibi bu fiiller hasen olarak değil kabih olarak görülebilirler. Bu fiilleri mükellefe şer'an vacip kılan sem'î delilin varlığıdır.⁹² Yine Tûsi, Şia mezhebi fıkıh kaynaklarında bir fiil hakkında "Bu Peygamberin sünnetidir" dendiğinde bundan kastın, Hz.Peygamberin kendisine uyulması için sürekli yaptığı ve devamlı yapılmasını emrettiği şeylerdir, demektedir. Ancak fakihler Peygamberin sürekli yaptıklarından vacip olanları mendup olanlardan ayırmak için; " Sabah namazının (ilk)iki rekâtı sünnettir, Gece namazı sünnettir ve Sabah namazı farzdır" şeklinde bir kullanımda bulunmaktadırlar.⁹³ Mübahı da şer'î hükümler içerisine dahil eden Tûsi, bir fiilin mübah olması için o fiili mübah kılıcının olmasını ve fiili yapana o fiilin mübah olduğunun bildirilmesini veya fiilin güzellik sıfatının ibahaya delalet etmesi gerektiğini belirtir.⁹⁴

Hocaları gibi Tûsi de, bir fiile 'mefrûdun/farz' veya 'vacip' denmesi arasında fark gözetmez, bunlar tek bir manayı ifade etmek üzere kullanılan iki kelimedir. Bununla birlikte bir fiile 'farz' hükmünün verilebilmesi için o fiili işleyene fiilin vucup ifade ettiğinin şer' tarafından ifade edilmesi veya bir delil ile bunun bildirilmesi gereklidir.⁹⁵

Tûsi'ye göre; mükellefin bilinçli olarak yerine getirdiği fiillerin bir kısmı da kabih/çirkin diye bilinen fiillerdir. Buna göre, mükellefin kubhunu/çirkinliğini bildiği veya kubhunu bilip yapmama/uzak durma imkanının bulunduğu her fiil kabih sıfatını alır. Buna bağlı olarak kişi bu kabih fiili yaparsa akıllı kişilerce zemme müstehak olduğu ifade edilir.⁹⁶

Hocası Şerif Murtazâ'nın kitabında yer verdiği kabih fiilin mütekellimin ve fakihlerce yapılan ayırımına temas etmeyen Tûsi, aksine hasen fiilde olduğu gibi kabih fiilin kısımlara ayrılmayacağını belirtir. Ona göre; kabih fiil tek bir kısım olup, yapanın bir açıdan zemme müstehak olduğu fiildir ki; bu kabih fiiller şer'de 'mahzûr ve muharrem' diye tavsif edilir.⁹⁷ Bir şey hakkında, 'İnnêhû mahzûrun' denildiğinde bu sözle kastedilen, o şeyin/fiilin kabih olduğu ve yapılmasının caiz olmadığıdır.⁹⁸ Bununla birlikte şer'de bazı fiiller 'mekruh' olarak vasıflanır ki; bu fiilleri yapmayı terk etme ve onlardan uzak durma evladır.⁹⁹ Tûsi her ne kadar mekruh fiillere kabih sıfatını vermese de, mekruhu 'yapılmaması evla olan' olarak tavsif etmesinden, onun, mekruh fiili bir şekilde kabih fiillere yakın gördüğü anlamını çıkarabiliriz.

Tûsi, kabih fiilin vukuunu Allah, Peygamberler ve İmamlar(On iki İmam) dışındaki insanlarla sınırlı tutmaktadır. Ona göre; Allah, Peygamberler ve Dinin muhafazasını üstlenen İmamlar fiilin kubuh vasfını bildiklerinden kendilerinden kabih fiil asla sadır olmazken sıradan insanlardan kabih fiilin sadır olması caizdir.¹⁰⁰

Hasen bir fiilin vacip, mendup veya mübahlığını bilmeyi şer'in varlığına bağlayan Tûsi, şer'an kabih olan fiillerin bilinmesini de sem'î bir delilin olmasına bağlamaktadır. Bu sebeple; şarap içme, oruç

⁹¹ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 2/741.

⁹² Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 2/761-762.

⁹³ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, II/565. Tûsi'nin buradaki kullanımlarından ve ifadelerinden onun sünnet ile mendup lafızlarını aynı anlamda kullandığını söyleyebiliriz.

⁹⁴ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 2/565,739-740.

⁹⁵ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 2/565.

⁹⁶ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 2/564.

⁹⁷ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 1/26.

⁹⁸ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 2/739.

⁹⁹ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 1/26.

¹⁰⁰ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, 2/566-567.

günlerinde bir şeyler yeme, faizli alım-satımda bulunma gibi fiillerin şer'an kabih/haram olduğunun bilinmesi için, mutlaka semî bir delile ihtiyaç vardır. Bu tür fiiller hakkında semî bir delil olmasaydı bunların dinen kabih/haram olmaları gerekmezdi. Bununla birlikte; ona göre, şer'an kabih olan fiillerin dışında bir de haksız yere bir cana kıyma ve zulmetme gibi aklen kabih olan fiiller vardır ki; bunların haramlığının bilinmesi için akıl yeterlidir. Ancak bunların karşısında kısasen katil, savaşta düşmanı öldürme ve yaralama gibi fiiller ise hasen olup, bunların da hüsnünün bilinmesi semî delile bağlıdır.¹⁰¹

Tûsi'nin yer verdiğimiz açıklamalarından hareketle, onun akıllı/mükellef kişilerden sadır olan fiilleri a) Hasen ve b) Kabih olmak üzere iki ana grupta topladığı ve hasen fiili; 1.Vacip, 2.Mendup ve 3.Mübah ve kabih fiili de 1. Mahzur/muharrem ve kabih olmamakla birlikte yapmaktan kaçınılması gereken 2. Mekruh fiil olmak üzere ikiye ayırdığı ortaya çıkmaktadır. Şia mezhebinin önemli şahsiyetlerinden ve Şeyhu't-Tâife et-Tûsi'nin belirlediği çizgiyi devam ettiren Allâme el-Hillî (ö.726/1326)¹⁰²'nin de, Tûsi'nin ahkâm-ı hamse tasnifini daha sade ve belirli hale getirdiğini görmekteyiz.

Allâme el-Hillî'nin ahkâm-ı hamse tasnifi şöyledir: Fiiller sıfatlara bağlı olarak gerçekleşirler. Fiildeki sıfat sebebiyle fiili işleyen zemmi hak ederse bu fiil kabihtir, zemmi hak etmezse fiil hasendir. Kabih fiil asıl itibariyle *haramdır* ve bu fiile *mahzur* da denir. Hasen fiil yapılmayıp terk edilir ve terk eden de şer'an zemmedilirse, bu fiile *vacip* veya *farz* ismi verilir. Şayet hasen fiil yapılması şer'an tercih edilen bir fiil ise, bu fiil *müstehab*, *mendûp*, *nefl*, *tatavvu'* ve *sünnet* olarak isimlendirilir. Yapılması tercih edilmeyen bir fiil olursa, bu fiile de *mekruh* denir. Fiilin yapılması ile terk edilmesi birbirine eşit olursa, bu fiile *mübah*, *helal* ve *talk* ismi verilir. Fiillerin hükümleri bu beş tanesidir, fiillere bu beş hükmün dışında bir hüküm verilemez.¹⁰³

7. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (450-505 h.), *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*

Şâfiî mezhebine mensup olan Gazzâlî'nin konuyla ilgili değerlendirmelerine geçmeden önce, Gazali öncesi Şâfiî usulcülerin ahkâm-ı hamse'ye ilişkin yaklaşımlarına kısaca yer vermek istiyoruz.

Mezhebin imamı ve fıkıh usulü literatüründe ilk usûl eseri kabul edilen *er-Risale*'nin müellifi olan İmam Şâfiî (150-204 h.), usûl eserinde daha çok kendi zamanında ilim adamları arasında tartışılan usûl konularına yer verdiğinden bazı usûl konularının eserinde yer almadığı bilinmektedir. Risale'de hüküm kavramı tanımına ve ahkâm-ı hamse'ye dair sistematik bir yer ayrılmamakla birlikte, Şâfiî'nin bu hususlara ilişkin düşüncelerine ışık tutacak ifadelerin ve kullanımların farklı başlıklar altında yer aldığını görmekteyiz. Mesela; Şâfiî'nin hüküm anlayışına şu ifadeler işaret etmektedir. Müslümanların başına gelebilecek her bir hadisenin hükmüne işaret edecek bir *delilin* Kur'an-ı Kerim'de var olduğunu¹⁰⁴ savunan Şâfiî, gerek *nass* yoluyla gerekse *istidlal* yoluyla elde edilen hükümlere '*ahkâmullah*' diyerek Allah'a izafe etmekte, bunları bilip ve gereğince amel edenlerin dinde '*imâmet*' mertebesine ulaşacağını söylemektedir.¹⁰⁵ Yine, Şâfiî '*Beyanın Kısımları*' bölümünde Kur'an'a ilişkin bilinmesi gereken şeyleri "*Kur'an'da yer alan nasih ve mensuhu, farzları, edeb ile irşadı(mendub fiilleri)*¹⁰⁶ ve *ibahayı bilmek*" olarak sıralarken, ahkâm-ı hamse'den olan '*farz, mendup ve mübah*'a atıfta

¹⁰¹ Tûsi, *el-Udde fi usûli'l-fıkh*, 1/26;2/761.

¹⁰² Allâme el-Hillî'nin Şia fıkhındaki yeri hakkında bkz. Karaman, "Şia'da Fıkıh Usulü ve Şer'i Deliller", 323-324.

¹⁰³ Bkz. Allâme Ebu Mansur Cemalüddin el-Hasen b. Yusuf Hillî, *Mebâdiü'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*, ed. Abdülhüseyn Muhammed Ali el-Bakkal, 2. Bs (Beyrut, 1986), 84.

¹⁰⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, 20 (paragraf no:48).

¹⁰⁵ Şâfiî, *er-Risâle*, 19 (paragraf no:46).

¹⁰⁶ Şâfiî'nin Kur'an'dan bilinecekler içerisinde yer verdiği 'edep ve irşad'dan kasdının mendub hükümler olabileceği konusunda bkz. Kadı Abdülvehhâb, *Risâletâni fi beyâni'l-ahkâmi'l-hamseti'l-letî ta'terî ef'âle'l-mükellefîn*, 51-53.

bulunmaktadır.¹⁰⁷ Farz ve vacip kavramlarını aynı anlamda kullanan Şâfiî, abdest uzuvlarını bir kere yıkamanın müczi (vacip anlamında) olduğunu ve bir den fazla üç kere yıkamanın ise vacip olmayıp ihtiyari bir fiil olduğunu belirtirken, ahkâm-ı hamse'nin 'vacip ve nafîle' çeşitlerine işaret etmektedir.¹⁰⁸ Şâfiî, Risale'nin 'Bâbü'l-İlim' bölümünde, dini konularla ilgili bilgilerin hepsinin mükellefler tarafından bilinmesi/yapılması gerekip gerekmediği konusunu tartışırken, namaz, hac ve zekat gibi her bir mükellefin bilmesi gereken farzların dışında yer alan savaşa katılmak, cenaze namazı kılmak ve selama karşılık vermek gibi bazı farzların da olduğunu, fakat bunları bazı Müslümanların yapmasıyla diğerlerinden sorumluluğun kalktığını söylemektedir. Bu tür farzlardan kastın farz-ı kifâye (ve zâlike en yekûne kuside bi'l-farz fihâ kasde'l-kifâyeti) olduğunu ileri süren Şâfiî, burada farzın bu çeşidine ve kullanımına yer vermektedir.¹⁰⁹

Şâfiî, 'Allah ve Rasulünün Nehyinin Keyfiyeti' başlığı altında ahkâm-ı hamse'nin haram ve mekruh çeşitlerine de atıfta bulunmaktadır. Şöyle ki; Şâfiî'ye göre, Hz.Peygamberin yasakladığı şeyler özel bir anlamla ilişkili değilse (Fe izâ nehâ Rasulüllah 'an şeyin min hâzâ, fe'n-nehÿü muharremun lâ veche lehü gayru't-tahrîm illâ en yekûne 'alâ ma'nen) haramlık ifade eder. Bu anlamda kişinin, hanımıyla kız kardeşi, teyzesi ve halasını aynı nikahta cem' etmesinin, dört eşi olanın beşinci evliliğini yapmasının yasaklığı haram dışında bir anlama gelmez. Fakat, Hz.Peygamberin insanın sadece bir kat elbise giymemesi, başkasının önünden yememesi ve yemeğe üstünden başlamaması gibi nehiyleri, yasak olmakla birlikte esasen mübah davranışlardır. Bu davranışlar aslen mübah olsa da tek kat elbise giyilerek avret yerlerinin görülmesine ve yemek esnasında başkasına rahatsızlık vermeye sebep olacağından nehyedilmiştir. Şâfiî, her iki gurupta yer alan nehiylerin işlenmesini ma'siyet saymakla birlikte, birinci gurupta yer alan yasak fiillerin günahının ikinci gurup yasak fiillerin günahından daha çok olacağını ifade eder.¹¹⁰ Şâfiî'nin, birinci gurup yasakları haram; ikinci gurup fiilleri ise 'mekruh'¹¹¹ saydığını, bu değerlendirmelerinden çıkarabiliriz.

İmam Şâfiî ile Gazzâlî arasında yaşamış Şâfiî fıkıh usulcülerin eserlerinde hüküm ve çeşitleri konusunun ek konularla genişleyerek daha sistematik bir şekilde ele alınmaya başladığını görmekteyiz. Mesela; ilk Şâfiî usulcülerden eş-Şirâzî (393-476 h.) *Şerhu'l-Lüma'* isimli eserinin mukaddime kısmında fıkıh; "İctihad yoluyla şer'î hükümleri bilme"¹¹² diye tanımlamakta ve şer'î hükmün "vacip, nedb, mübah, mahzur, mekruh, sahih ve batıl" olmak üzere yedi kısımdan oluştuğunu belirtmektedir.¹¹³ Şirazi, "Vacip/farz ve sünnet/nedbin açıklanması" başlığı altında vacip ve sünnetin lügat ve ıstılah anlamlarına yer verir. Ayrıca vacip, farz, mektûb, lâzım ve hatm kelimelerinin aynı anlamı ifade etmek üzere kullanıldığını, Hanefilerin vacip ile farz arasında ayırımı gitmelerinin yerinde olmadığını işaret eder. Ona göre; Hanefilerin bu ayırımına dil açısından işaret edecek bir delil bulunmadığı gibi ne Hz.Peygamberden ne de Sahabeden bu ayırımla ilgili bir söz gelmiştir. Üstelik Arapların kullanımında bu iki lafız farklı anlamlarda kullanılmamıştır. Sünneti; "İstihbâb yoluyla kendisine uyulan(fil)" diye tanımlayan Şirazi, "sünnet, müstehab, nedb, nefl ve tetavvu" kelimelerinin

¹⁰⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, 40-41 (paragraf no:127,128).

¹⁰⁸ Şâfiî, *er-Risâle*, 165 (paragraf no: 458).

¹⁰⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 357-369 (paragraf no:961-997).

¹¹⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 343-355 (paragraf no:926-960).

¹¹¹ Şâfiî, ikinci gurupta yer alan bu çeşit yasaklar için 'mekruh' tabirini kullanmak yerine, 'edep'e aykırılık nitelemesinde bulunmaktadır. Onun bu tür fiiller için edebe aykırılık nitelemesini, mekruh anlamında kullandığını düşünebiliriz. Benzer düşünceler için bkz. Kadı Abdülvehhâb, *Risâletâni fi beyâni'l-ahkâmi'l-hamseti'l-letî ta'terî ef'âle'l-mükellefin*, 52-53.

¹¹² Şirâzî, naklettiği bu tanımın çok kuşatıcı olmadığını ifade etmektedir. Çünkü, şer'î hükümlerin bir kısmının "ma'lûme/kesin-zaruri bilgiler" den ve çoğunun da "maznûn/zanna-ictihada dayanan bilgiler"den oluştuğunu, bu sebeple "şer'î hükümleri bilmek" yerine "şer'î hükümleri idrak etmek" ifadesinin daha doğru olacağını söylemektedir. Geniş bilgi için bkz. Ebu İshak İbrahim Şirâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, ed. Abdülmecid et-Türki, 1. Bs (Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1988), 1/158-159;2/1001-1010.

¹¹³ Şirâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, 1/157-161.

(Şâfiiler arasında sünnet ile tetavvuun iki ayrı fiil için kullanıldığını söyleyenlerin var olduğunu haber vermekle birlikte) aynı anlamı ifade etmek üzere kullanılabileceğini ileri sürmektedir.¹¹⁴

Şâfiî usulcülerin ileri gelenlerinden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö.478 h.) de fıkıhı; “ Şer'î hükümleri bilmek” olarak tanımladıktan sonra, hükmün eşyanın/fiilin aslî sıfatı olup olmadığı tartışmasına yer verir. Ona göre; eşyaya izafe edilen hüküm eşyanın aslî sıfatı değildir. “Şarap içmek haramdır.” dendiğinde, haramlık hükmü şarap içmenin zâtî sıfatı olmaz. Bir şeyin haram veya vacip olması nehye veya emre konu olmasıyla ilgilidir. Aynı şekilde Allah'ın hükmüne konu olan şey bizatihi güzel olmadığı gibi çirkin de değildir; o şeyin güzelliği veya çirkinliği emredilmesi yahut yasaklanmasıyla bilinir.¹¹⁵ Şer'î hükümlerin her birinin emirlerde ve nehiyelerde mündemic olduğunu düşünen Cüveynî, Şîrazî'den ayrı olarak hükümlerin “vücup, hazr, nedb, kerahiye ve ibaha” olmak üzere beş sınıftan oluştuğunu belirtir.¹¹⁶

Babası ve kardeşi Hanefi mezhebinin ileri gelenlerinden olan¹¹⁷ ve Bağdad'a gelip Şîrazî ile tanıştıktan sonra Şâfiî mezhebine geçen es-Sem'anî (426-489 h.) de, Cüveynî gibi şer'î hükümlerin “vacip, mendubun ileyh, mübah, mahzur ve mekruh” olmak üzere beş kısımdan oluştuğunu¹¹⁸ ve bu hükümlerin, sem'/nakil (Kitap, Sünnet ve İcma) ve ma'kul (kıyas) olmak üzere iki yolla edinilebileceğini söylemektedir.¹¹⁹

İslami ilimlerin pek çoğuna yazdığı eserlerle katkıda bulunan Gazzâlî, fıkıh ve fıkıh usulü görüşlerinden ziyade kelim, felsefe ve tasavvuf alanındaki fikirleriyle tanınmıştır.¹²⁰ Halbuki hayatının erken döneminde ve ilk kaleme aldığı fıkıh usulü eseri olan *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*'ü ile ölümünden iki yıl önce (503 h.) kaleme aldığı ve kendinden sonraki fıkıh usulü eserlerine kaynaklık eden dört usul eseri¹²¹ arasında yer alan *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-uşûl*'u, onun, fıkıh usulüyle ne kadar ilgili olduğunu göstermeye kafidir.¹²²

el-Müstasfâ'da olduğu gibi sistematik olmamakla birlikte, *el-Menhûl*'de Gazzâlî'nin hüküm konusunu bazı başlıklar altında ele aldığını görmekteyiz. Mesela, “ *Bâbü'l-Kavl fi Ahkâmî's-Şer'iyye*” başlığı altında; hükmün fiillerin zâtî sıfatı olup olmadığı, fiillerin güzellik ve çirkinliğinin akıl ile bilinip bilinemeyeceği, Şer' varid olmadan önce hükmün var olup olmadığı ve külfet taşıyıp taşıyamaması bakımından hüküm çeşitlerine değinmektedir. Fiillerin güzellik ve çirkinliğinin akıl ile istidrak edilemeyip ancak Şer'in bildirmesiyle bilinebileceği anlayışının da bir neticesi olarak, hocası Cüveynî gibi Gazzâlî'ye göre de hüküm, fiilin zâtî bir sıfatı olmayıp, Şâri'in mükellefin fiiline yönelik olarak emir, nehiy, teşvik ve yasaklama cihetinden hitabıdır. Buna bağlı olarak mesela; “el-Muharrem/haram, Şâri'in onu yapmayın ve vacip ise onu terk etmeyin” şeklindeki sözüdür. Gazzâlî, hükmün fiilin zâtî

¹¹⁴ Şîrazî, *Şerhu'l-Lüma'*, 1/285-290.

¹¹⁵ İmamü'l-Haremeyn Ebu'l-Mealî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf Cüveynî, *el-Burhan fi usuli'l-fikh*, 4. Bs (Daru'l-Vefâ, 1997), 1/78-79.

¹¹⁶ Cüveynî, *el-Burhan fi usuli'l-fikh*, 1/213-216.

¹¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbar Sem'anî, *Kavâtu'l-edille fi'l-usûl*, ed. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, 1. Bs (Beyrut, 1997), 1/9-10 tahkik edenin mukaddimesinden.

¹¹⁸ Sem'anî, *Kavâtu'l-edille fi'l-usûl*, 1/23-24.

¹¹⁹ Sem'anî, *Kavâtu'l-edille fi'l-usûl*, 2/68.

¹²⁰ Gazzâlî'nin İslami ilimlerdeki yeri, eserleri ve hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Mustafa Çağrırcı v.dğr., “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınlar, 1996). (Gazzâlî'nin her bir yönü farklı araştırmacı tarafından yazılmıştır); H. Yunus Apaydın, “Bir İslam Hukukçusu Olarak Gazzâlî”, *Gazzâlî'nin İslami ilimlerdeki yeri* (Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî Sempozyumu, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1988), 1-272.

¹²¹ Mütakellimîn fıkıh usulüne yön veren bu dört usul eseri şunlardır: 1. Kâdî Abdulcabbar'ın “*el-Umed*”i, 2.Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin “*el-Mu'temed*”i, 3.İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin “*el-Burhân*”ı ve 4. Gazzâlî'nin “*el-Mustasfâ*”sı. Geniş bilgi için bkz. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, ed. Muhammed Hasan Heyto Heyto, 2. Bs (Dımaşk, 1980), 9,27. (Tahkik yapanın mukaddimesinden).

¹²² Gazzâlî'nin İslam Hukuk ilmindeki yerine ilişkin geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafi Dönmez, “Gazzâlî/Fıkıhî Görüşleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 511-515; H. Yunus Apaydın, “Bir İslam Hukukçusu Olarak Gazzâlî”, 37-53.

sıfatı olmayışını nübüvvetin peygamberin asli sıfatı olmayışına benzetmektedir. Zira nübüvvet de bir şahsın aslî vasfı olmayıp, Şari'in hitabını tebliğ ile görevli olmasından ibarettir.¹²³

Külfet içeren hükümleri, yapılmasında meşakkat bulunan fiillere hamleden Gazzâlî, ancak meşakkat ile ifâ edilebilecek icap ve hazrın/haramın külfet içeren hükümlerden olduğunu söyler. “ Fiilin sevap va'dine bağlanmasını, kişiyi o fiili işlemeye teşvik edeceğini ve bunun külfet anlamına geleceğini” söyleyerek nedbi külfet içeren hükümler içerisine dahil eden Kâdî Bâkılânî'ye nazaran Gazzâlî nedbin, işlenmemesinde günahın bulunmamasından dolayı külfet içeren hükümler içerisinde sayılmamasının daha doğru olacağını belirtir. Ona göre, mübah fiillerin de yerine getirilmesi külfet içermediğinden bu gurup hükümler içerisinde yer almazlar.¹²⁴ Ebû Hanife'nin farz (vucubiyeti kesin olan) ile vacip (vucubiyeti tereddütlü olan)'i bir birinden ayrı iki hüküm olarak görmesini de anlamlı bulmayan Gazzâlî, onun bu ayırımına, Şari'den buna ilişkin bir açıklama gelmemesi ve dilbilimcilerin de böyle bir ayırımda bulunmamalarını gerekçe göstererek karşı çıkmaktadır.¹²⁵

Gazzâlî'nin, mesleki kariyerinin zirvesinde iken kaleme aldığı *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*'u, onun fıkıh usulü ilminde aldığı yolu ve ulaştığı dereceyi göstermesi bakımından yeterlidir. *el-Müstasfâ*'da gerek kendinden önceki usül eserlerindeki tartışmalara tenkit ederek yer vermesi gerekse bu tartışmalara katılarak zaman zaman özgün düşünceler üreterek *el-Müstasfâ*'nın mütekellimîn fıkıh usulünün ana gövdesini oluşturan dört fıkıh usulü eseri arasında yer almasını sağlaması, onun mutlak müctehid¹²⁶ ve hicri V. asrın müceddidi¹²⁷ olduğu değerlendirilmelerine haklılık kazandırmaktadır.

Akl ve nakil/şer' ile ilişkileri açısından ilimler tasnifinde; fıkıh usulünü, akıl ile naklin birlikte bulunduğu ilimler sınıflamasına dahil eden Gazzâlî, *el-Müstasfâ*'yı, *el-Menhûl*'den daha kapsamlı ve *Tehzibu'l-usûl*¹²⁸'den daha dar olması düşüncesiyle kaleme almıştır. Mütekellimîn ve fukaha metoduna göre yazılan eserlerde gereğinden fazla kelami ve fıkhi meselelere yer verilmesini aşırılık olarak gören Gazzâlî, bundan tamamen uzak durmak mümkün olmamakla birlikte kendisinin kelami ve fıkhi konulara gerektiği kadar değineceğini söylemektedir. Gazzâlî'nin, tertip(taklid/kendinden önceki fıkıh usulü görüşlerini bir araya getirme) ile tahkik (ictihad/mevcut fıkıh usulü görüşlerine özgün düşünceler katma çabası) arasını birleştirme maksadıyla kaleme aldığı *el-Müstasfâ*; mantık konularının işlendiği mukaddime ile 1) Hüküm/semere, 2) Deliller/müsmir, 3) İstinbat metodları/turuku'l-istismâr ve 4) Müctehid/müstesmir olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır.¹²⁹

el-Müstasfâ'da, gerek 'hüküm' konusunun fıkıh usulünün ana konuları içerisine alınması gerekse hüküm konusunun ilintili olduğu 1) Hâkim/Şari', 2) el-Mahkûm aleyh/mükellef ve 3) el-Mahkûm fih/mükellefin fiili konularının 'hüküm' başlığı altında ve bu sistematik dahilinde işlenmesi, Gazzâlî ile

¹²³ Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, 7.

¹²⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, 21-22. Mekruhu da ahkam-ı hamse içerisine dahil eden Gazzâlî, bu beş hükmün tanımına fazla detaya kaçmadan *el-Menhûl*'de yer vermektedir. (s.136-137) Gazzâlî'nin mendup, mekruh ve mübah hükümlerin teklif/emir kapsamına girip girmediğine ilişkin görüşlere *el-Müstasfâ*'da daha geniş ve açıklayıcı şekilde yer verdiğini görmekteyiz.

¹²⁵ Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, 76-77.

¹²⁶ Bu değerlendirmeler için bkz. Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, Trc. H. Yunus Apaydın, (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/11-12. (Çevirenin *el-Müstasfâ* hakkındaki değerlendirmeleri).

¹²⁷ Celal Kırcı, “Dini İlimleri İhya Hareketi İçinde Gazzâlî'nin Yeri”, *Gazzâlî'nin İslami ilimlerdeki yerine ilişkin düzenlenen sempozyum* (Kayseri, 1988), 32; Apaydın, “Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi”, 37; Emin Hûlî, *el-Müceddidûn fi'l-İslam*, 1. Bs (Kahire, 1965), 159.

¹²⁸ Gazzâlî'nin, *el-Müstasfâ*'dan kısa süre önce yazdığı düşünülen bu eseri günümüze ulaşmamıştır.

¹²⁹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 159. Gazzâlî'nin dışında bazı usulcülerin fıkıh usulünü tasniflerine ilişkin olarak 4 nolu dipnota bkz.

birlikte fıkıh usulü eserlerinde yer almaya başlamıştır.¹³⁰ Biz, hükmün ilintili olduğu bu konulara değinmeden, sadece *el-Müstasfâ*'da yer verilen hüküm konusuna ana hatlarıyla temas etmek istiyoruz.

el-Menhûl'de olduğu gibi hükmü; "Mükelleflerin fiiline ilişkin Şâri'in hitabından ibarettir" şeklinde tanımlayan Gazzâlî, aklın tek başına/Şer'den bağımsız fiillerin güzellik ve çirkinliğini bilemeyeceği kabulüne bağlı olarak, Şer'in vürudundan önce insanların yapıp ettiklerinin dini bir hükmünün olamayacağı sonucuna ulaşmıştır.¹³¹ Ona göre; Şer'in vürudundan önce fiillerin hükümleri yoktur, çünkü güzellik ve çirkinlik fiillerin bizatihi sıfatı olmayıp, ancak bu fiillerle ilgili Şer' tarafından hükmi bir belirleme yapıldıktan sonra fiiller güzellik ve çirkinlik sıfatını kazanırlar. Hatta Gazzâlî bu tartışmada, bir fiilin mübah olduğunun bilinmesinin bile ancak o fiili bir mübah kılıcı (mübâh/Allah) Şer'î hitap ile olabileceğini¹³² söyleyip mübahı da ahkam-ı hamse içerisine dahil ederek, bütün dini hükümlerin Şer' ile birlikte gerçekleştiği fikrine sahip olduğunu göstermiştir.

Şâri'in belirlemesi olmaksızın yapıp-etmelere dini bir hükmün tealluk etmeyeceği fikrini benimseyen Gazzâlî, bu çerçevede yani, şer'î belirleme ile mükelleflerin fiillerine bağlanan hükümlerin, bir kısmının yapılmasında külfet olduğu bir kısmının yapılmasında ise külfet bulunmadığı¹³³ özelliklerinin esas alınmasıyla "vacip, mahzur/haram, mübah, mendup ve mekruh" olmak üzere beş kısımda inceleneceğini ifade eder. Ona göre bu ayırımın yapılmasına esas teşkil eden nokta, Şer'i hitabın 'bir fiili yapmayı veya terk etmeyi gerektirici ya da yapma ile terk etme arasında muhayyer bırakıcı' şeklinde varid olmasıdır. Şer'i hitaba, yapılmasını gerektirdiği fiil terk edildiğinde ceza gerekeceğini ifade eden bir şey bitişmişse, vacip; ceza gerekeceğini ifade eden bir şey bitişmemişse, nedb/mendup denir. Aynı şekilde, Şer'î hitaba, terk edilmesini gerekli kıldığı fiil yapıldığı takdirde ceza terettüp edeceğini iş'ar eden bir şey bitişmişse hazr/haram; cezanın gerekliliğini iş'ar eden bir şey bitişmemişse kerahiyet/mekruh denir. Şayet Şer'i hitap, mükellefi yapma ile terk etme arasında muhayyer bırakma şeklinde gelmişse, bu hitabın belirttiği hükme de mübah denir.¹³⁴

Gazzâlî hükmün çeşitlerine ilişkin yaptığı bu sınıflama ve kısaca tanımlamanın ardından, *el-Menhûl*'de yer aldığından daha geniş bir şekilde hüküm çeşitlerinin mahiyetlerine ilişkin -kendinden önce yapılan tanımlara da atıflarda bulunarak- bilgiler vermektedir. Bu bağlamda; Gazzâlî'nin Hanefiler ile Şâfiîler arasında vaki olan farz ve vacip ayırımına yer vermesi, vacibi farklı özelliklerini göz önüne alarak değişik sınıflamalara tabii tutup haklarında bilgi vermesi¹³⁵ ve vacibin ancak

¹³⁰ Gazzâlî tarafından yapılan bu ayırımın, yani şer'î hükmün ilintili olduğu 'hâkim, mahkûm fih ve mahkûm aleyh' konularının, 'el-Ahkâmü's-Şer'iyye' ana başlığı altında ele alınmasının Şâfiî usulcü Amidî tarafından da devam ettirildiğini görüyoruz. Geniş bilgi için bkz. Ali b. Muhammed Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, ed. Seyyid el-Cemilî, 1. Bs (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984), 1/117-207. Amidi tarafından Gazzâlî'nin bu tasnifi devam ettirmekle birlikte, Gazzâlî'nin öğrencisi olan ve kendi kitaplarına Gazzâlî'nin kitaplarının ismini verecek kadar Gazzâlî'ye bağlı olan İbn Berhân, Gazzâlî'nin vefatından sonra kaleme aldığı usul eseri *el-Vusûl ile'l-usûl'de el-Müstasfâ*'daki tasnifi devam ettirmek yerine *el-Menhûl* ile ve daha çok da Cüveynî'nin *el-Burhân*'ındaki tasnifi devam ettirmiştir. Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Feth Ahmed b. Ali el-Bağdâdî İbn Berhân, *el-Vusûl ile'l-usûl*, ed. Abdulhamid Ali Ebu Zenid (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1983), 1/28-42.

¹³¹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 1/55.

¹³² Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 1/63.

¹³³ Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, 21-22. Gazzâlî'nin ahkam-ı hamseden bazılarının yapılmasında külfetin bulunduğu bazılarının yapılmasında ise külfetin bulunmadığı görüşünden hareketle, onun hükümleri 'teklifi ve teklifi olmayan/vaz'î' ayırımına gittiği sonucunu çıkarmak doğru olmaz. *el-Menhûl*'de her ne kadar 'el-Kavl fî Ahkâmî-t-Teklifîyye' (s.21) başlığı altında 'vacip, hazr, nedb ve mübah' kavramları açıklansa da, bunu 'İşlenmesinde meşakkat bulunan hükümler' başlığı şeklinde anlamak veya bu başlığın kitabı tahkik eden tarafından konulduğunu düşünmek daha uygundur.

¹³⁴ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 1/65.

¹³⁵ Gazzâlî vacibi, mükellefin yerine getirmesinde mükellefe seçenek tanınıp tanınmamasına göre a) Muayyen vacip ve b) Mübhem/muhayyer vacip ile vacibin eda edileceği vaktin dar ve geniş olmasına göre de a) Mudayyak vacip ve b) Müvessa' vacip olarak kısımlara ayırmıştır. Bu ayırım sonraki usul eserlerinde de korunarak genişletilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 1/67-70; Razî, *el-Maḥşûl fî 'ilmi 'uşûli'l-fıkh*, 1/18; Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 1/135-155.

kendisiyle tamamlandığı şeye vacip hükmünün verilip verilemeyeceği gibi vacip ile ilgili hususlara değinmesi fıkıh usulü literatüründe dikkat çeken bir gelişmedir. Vacibi belli açılardan kısımlara ayırdığı gibi mekruhu da; a) Haram/Tahrîmen mekruh, b) Tenzihî olarak yasaklanmış/Tenzihen mekruh, c) Evlâ olanı terk etme ve d) Haramlığında şüphe bulunan yasaklamalar/mekruhlar¹³⁶ diye çeşitlere ayırması, onun hüküm teorisine getirdiği bir katkı olarak değerlendirilebilir. Benzer şekilde Gazzâlî'nin, fakihlerin '*gasbedilmiş evde kılınan namazın hükmü*'ne ilişkin görüşlerinden hareketle nehyin/haramın başlıca; a) Yasaklanan şeyin zatına yönelik nehiy (haram li aynihi), b) Yasaklanan şeyin zatının dışında bir şeye yönelik nehiy (haram li gayrihi) ve c) Yasaklanan şeyin sıfatına yönelik nehiy diye kısımlara ayrıldığına dair bilgi vermesi¹³⁷, o dönemde nehiy kısımlarının kavramlaşma sürecinin varlığına bir işarettir.

Sonuç ve Değerlendirme:

Farklı fıkıh mezheplerine mensup ve kronolojik sırayı esas aldığımız fıkıh usulcülerinin şerî hüküm teorisine yer verdiğimiz bu makalemizde ulaştığımız sonuçları maddeler halinde kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Fıkıh usulü ilminin esasında Hz. Peygamber ile başladığı ve müçtehid imamlar dönemine kadar sözlü olarak aktarıldığı, sonrasında bu ilme ait konuların telif edildiği ve bu alanda ilk eserin ise Muhammed b. İdris eş-Şâfiî'nin *er-Risâle* adlı kitabı olduğu kabul edilir. İmam Şâfiî'nin ilgili eseri fıkıh usulünün tüm konularına yer vermese de başlangıç olarak usulün temel konularına yer verdiği ve ışık tuttuğu görüşü hakimdir. Ancak her ilim dalında olduğu gibi, fıkıh usulü ilminin de konuları süreç içerisinde gelişerek oluşmuş, kendine has kavramları oluşturmuş ve zamanla sistematik bir yapıya kavuşmuştur.

2. Hicri IV. ve V. asırlar fıkıh usulü ilmi açısından oldukça verimli yıllar olup bu asırlarda fıkıh usulü ilminde fıkıh mezheplerinin de etkisiyle fukaha ve mütekellimin adlı farklı yönelişler/metotlar oluşmaya başlamış ve bu yönelişlerin temsil ettiği görüşler telif edilip bir araya getirilerek bu ilmin tedvini gerçekleştirmiştir.

3. Tedvin döneminde fukaha ve mütekellimin metoduna göre usul eseri telif eden bilginlerin iki maksadı öne çıkardıkları söylenebilir. Bunlar; 1. Mensubu oldukları fıkıh mezhebinin fiki görüşlerinin usulî gerekçelerini izah edip göstermek ve benzer meselede farklı hükme ulaşmanın tutarlılığını ispat etmek. 2. Yeni fiki meselelerin hükme bağlanmasının istidlâl ve istinbat keyfiyetini belirlemektir.

4. Tedvin dönemi fıkıh usulü eserlerinde şerî hüküm, kısımları ve bunlara ilişkin tartışmalar büyük yer tutmaya başlamış olup süreç içerisinde şerî hüküm konusu fıkıh usulü ilminin temel konuları arasında yer almıştır. Bu dönem fıkıh usulü eserlerinde usulcülerin hüküm teorisi çerçevesinde ortaya koyduğu düşüncelerin, sonraki dönem usulcülerince de geliştirilerek korunduğu ve sistematize edilerek günümüze ulaştırıldığı anlaşılmaktadır.

¹³⁶ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 66-67. Fakihlerin kullanımında '*mekruh*' kelimesinin birden fazla anlamı olan müsterek lafızlardan olduğunu söyleyen Gazzâlî, burada dört anlamına temas eder. Bu ayırmada kendisi mekruha '*tenzihen mekruh/nehye tenzihin*' sınıflamasında bulunmakla birlikte '*tahrîmen mekruh*' nitelemesinde bulunmamaktadır. '*Tahrîmen mekruh*' nitelemesi bize aittir. Ancak Gazzâlî, tahrîmen mekruh'a mekruhun anlamlarından birisi de '*el-mahzur*' dur ve Şâfiî'nin 'ben bunu kerih görüyorum' sözüyle çoğu kere haramı kastettiğini belirterek işaret etmektedir. Bir başka Şâfiî usulcü Amidi de, fakihlerin mekruhu dört anlamda kullandıklarını belirtir. Ona göre bu anlamlardan birisi de; "Bazen mekruh ile tahrîmen değil de tenzihen nehyedilen şeyler/nehiyler kastedilir. Mesela, bir takım hususi vakitlerde ve mekanlarda namaz kılmak tenzihen mekruhtur." şeklindedir. Tanımda da görüleceği gibi Amidi, çok açık bir biçimde 'tahrîmi ve tenzihî mekruh' ayırımına gitmektedir. Geniş bilgi için bkz. el-Amidi, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, 1/166.

¹³⁷ Gazzâlî, *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-uşûl*, 79-81. Gazzâlî, nehyin/haramın bu şekilde üçlü ayırımının Ebu Hanife'ye ait olduğunu; Şâfiî'nin (c) şıkında belirtilen nehiy çeşidini (b) şıkındaki nehye dahil ettiğini belirtmektedir. Yukarıda parantez içerisinde haramın tanımlanmasına ilişkin verdiğimiz "haram li aynihî ve haram li gayrihi" sınıflamaları Gazzâlî'ye değil, bize aittir.

5. Tedvin dönemi fıkıh usulü eserlerinde, Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* adlı eseri hariç, şer'î hüküm ve kısımları; "emrin delâleti ve çeşitleri, Şer' vârid olmadan önce fiillerin hükmü, teklif altına giren ve girmeyen fiillerin hükmü, sem' ile bilinen veya hasen ve kabih fiiller, şeriatın mertebeleri, vb." başlıklar altında yer aldığı bilinmektedir. Bu farklı yaklaşımlara bağlı olarak mesela; Hanefi usulcülerin teklifi hükümlerin kısımlarına 'emrin delâleti, Allah hakkı olarak meşru kılınan hükümler, azimet' içerisinde yer verip farz ile vacip arasında ayırım yaptıkları; Mutezilî usulcülerin ise husün ve kubhun fiillerin zâti sıfatı olduğundan hareketle hüküm kısımlarına ulaştıkları görülmektedir.

6. Tedvin döneminin sonlarında ise şer'î hüküm ve kısımlarına kendine has ad altında ve bir bütünlük içerisinde yer vermeye başladığı gözlenmiştir. Bu bağlamda, fıkıh usulü eserlerinde bir kavram birliğine doğru gidildiği ve kullanımda ortak kavramların hakim olduğu görülmektedir.

7. Tedvin dönemine ait görülen Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* adlı eseri, fıkıh usulü ilmi konularının istikrar kazandığı ve konuların kendine has bir sistem içerisinde incelendiği ilk örnek eser olarak görülür. Bu bağlamda *el-Müstasfâ*, Gazzâlî'nin son telif ettiği fıkıh usulü eseri olup içerdiği konular ve sistematığı açısından önceki telif ettiği usul eserlerinden de oldukça farklıdır.

8. Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl* adlı eserinde şer'î hüküm ve kısımlarına fıkıh usulünün temel dört konusundan biri olarak yer verir. Gazzâlî ayrıca, şer'î hükmün ilintili olduğu "hâkim/hüküm koyucu, mahkûm aleyh/mükellef ve mahkûm fih/hükme konu olan fiil" konularına da bir bütünlük içerisinde yer vermesi bakımından ilk örnek olarak kabul edilebilir.

Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları:

Fikir: MG; **Kavramsallaştırma:** MG; **Literatür Taraması:** MG; **Veri Toplama:** MG; **Veri İşleme:** MG; **Analiz:** MG; **Yazma – orijinal taslak:** MG; **Yazma – inceleme ve düzenleme:** MG.

3. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

4. Finansman/Destek:

Bu çalışma, herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

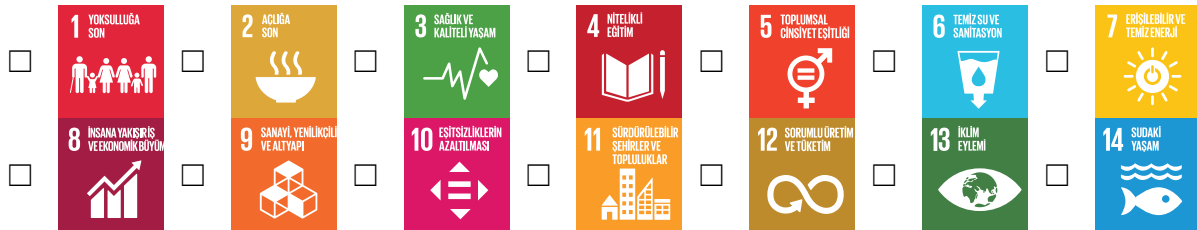
5. Çıkar Çatışması:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

6. Üretken Yapay Zeka Beyanı:

Çalışmanın hiçbir safhasında yapay zeka araçlarından faydalanılmamıştır.

7. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları:

KAYNAKÇA

- Âmidî, Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Ed. Seyyid el-Cemilî. 1. Bs. Bayrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1984.
- Apaydın, H. Yunus. "İbn Hazm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Apaydın, H. Yunus. "Klasik Fıkıh Usulünün Yapısı ve İşlevi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 1 (2003).
- Apaydın, H. Yunus. "Bir İslam Hukukçusu Olarak Gazzâlî". Gazzâlî'nin İslami ilimlerdeki yeri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1988.
- Apaydın, Hacı Yunus. "Şer'î Hüküm: Tanım ve Tartışmalar". *Bilimname*, XXXVII, 2019/1.
- Bâcî, Ebû'l-Velid Süleyman b. Halef el-Endülüsî. *Kitâbu'l-hudûd fi'l-usûl*. Ed. Nezih Hammad. 1. Bs. Bayrut: Müessesetü'z-Zağbî li't-Tabâa ve'n-Neşr, 1973.
- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîb ve'l-irşâd(es-Sağîr)*. 2. Bs. Bayrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. et-Tayyib. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. Ed. Halil el-Meyis. 1. Bs. Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Beyânûnî, Ebû'l-Feth. *el-Hükmü't-teklîfî fi's-Şer'iatî'l-İslâmiyye*. 1. Bs. Bayrut: Dâru'l-Kalem, 1988.
- Buhari, Alauddin Abdülaziz Ahmed. *Keşfu'l-Esrâr*. Ed. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî. 3. Bs. Bayrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Bulut, Halil İbrahim. *Şeyh Müfid ve Şia'da Usulî Farklılaşma Süreci*. İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2005.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Razî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Cühenî, Fehd b. Sa'd ez-Zayidî. *el-Kiyâs inde'l-İmâmi's-Şâfiî Dirâseten Te'siliyyeten 'alâ Kitâbi'l-Ümm*. Riyad: Daru'l-Vefâ, 1424.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Ebû'l-Mealî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *el-Burhan fi usuli'l-fikh*. 4. Bs. Daru'l-Vefâ, 1997.
- Çağrıçı, Mustafa - Özervarlı, M. Sait - Dönmez, İbrahim Kafi - Uludağ, Süleyman - Karlığa, H. Bekir - Çağrıçı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13: 518-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh (Abdullâh) b. Ömer b. İsa. *Takvîmu'l-edille fi usûli'l-fikh*. Ed. Halil Muhyiddin el-Mîs. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Demirci, Ahmet. *İbn Hazm ve Zahirilik*. Kayseri: 1996.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "Gazzâlî/Fıkhi Görüşleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ebû Süleyman. *el-Fikru'l-usûlî, 4.baskı, Cidde-1984*. t.y.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyin el-ferrâ. *el-Uddetü fi usûli'l-fikh*. Thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî. 2. Bs. 1990.
- Ebû'l-Fazl, Sâlih b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Siretü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. 2. Bs. Daru'd-Da've, 1404.

- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *el-'Udde fi usûli'l-fıkh*. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. Kahire, 1952.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. Ed. Muhammed Hasan Heyto Heyto. 2. Bs. Dımaşk, 1980.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Müstaşfâ min 'ilmi'l-usûl*. Bulak; Mısır, 1322.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. Trc. H. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Goldziher, Ignaz. *Zahiriler-Sistem ve Tarihleri*. Trc. Cihat Tunç. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Gürkan, Menderes. "Hanbeli Fıkıh Usulünün Doğuşu ve Gelişimi-I". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9 (2000): 453-473.
- Gürkan, Menderes. *İslam Hukuk Metodolojisinin Oluşumu ve Şafî'nin Yeri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Gürkan, Menderes. "Kâdî Abdülvehhâb el-Bağdâdî'nin Hayatı ve el-Ahkâmü'l-Hamse". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 9 (2007).
- Gürkan, Menderes. *Fıkıh Usulünde Şer'î Hüküm Kavramı*, 2. baskı, Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2017.
- Hillî, Allâme Ebû Mansur Cemalüddin el-Hasen b. Yusuf. *Mebâdiü'l-vusûl ila ilmi'l-usûl*. Ed. Abdülhüseyn Muhammed Ali el-Bakkal. 2. Bs. Beyrut, 1986.
- Hülî, Emin. *el-Müceddidûn fi'l-İslam*. 1. Bs. Kahire, 1965.
- İbn Berhân, Ebû'l-Feth Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Vusûl ile'l-usûl*. Ed. Abdulhamid Ali Ebû Zenid. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1983.
- İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasan Ebi Bekir el-İsbehânî eş-Şâfiî. *İbn Fûrek ve âsâruhu'l-usûliyye*. Ed. Muhammed Hassan İbrahim 'Ivaz. 1. Bs. Dımaşk, 2002.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Ed. Muhammed Muhammed Tamir. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî. *en-Nübez fi usûli'l-fıkh*. Ed. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevseri. t.y.
- İbrahim, Abdullah Âl İbrahim. "Alâmü'l-Hanâbile fi Usûli'l-Fıkh". *Mecelletü Camiati'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye*. 16 (1417).
- İbrahim, İbrahim Abdullah Âl. "Tedvînü Usûli'l-Fıkh 'inde'l-Hanâbile". *Mecelletü Câmiati'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslamiyye*. 20 (1418).
- İltaş, Davut. "el-Udde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınlar, 2012.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usulünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Kadı Abdülvehhâb, Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî. *Risâletâni fi beyâni'l-ahkâmi'l-hamseti'l-letî ta'terî ef'âle'l-mükellefîn*. Ed. İdris el-Fasî el-Fehrî. 1. Bs. Dubâi: Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, 1424.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen el-Esedâbâzi. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl/eş-Şer'ıyyât*. Ed. Ebû'l-Hasen el-Esedâbâzi. Dâru'l-Arabiyye, t.y.
- Karaman, Hayreddin. "Ahmed b. Hanbel: Fıkıh İlmindeki yeri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınlar, 1989.

- Karaman, Hayreddin. "Fıkıhta Sünni-Şii ihtilafı, Şia'ya iftira mı? Şia'da İmamlık ve Velayet-i Fakih Anlayışı". *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayreddin. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Karaman, Hayreddin. "Şia'da Fıkıh Usulü ve Şer'i Deliller". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*. İstanbul: İslamî İlimler Araştırma Vakfı, 1993.
- Kelvezânî, Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen. *et-Temhîd fi usûli'l-fikh, 1.baskı, Cidde 1985*. 1. Bs. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1985.
- Kırca, Celal. "Dini İlimleri İhya Hareketi İçinde Gazzâlî'nin Yeri". *Gazzâlî'nin İslami ilimlerdeki yerine ilişkin düzenlenen sempozyum*. Kayseri, 1988.
- Koca, Ferhat. "Hanbeli Mezhebi: Kuruluşu ve Tarihçesi, Usulü, Genel Karakteristiği, Literatür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınlar, 1997.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Macit, Yüksel. *Mu'tezile'nin Fıkıh Usulü Anlayışı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Macit, Yüksel. "Mu'tezile'nin Fıkıh Usulündeki Yeri ve Etkisi". *Marife* 3/3 (K 2003): 73-82.
- Murtazâ, Şerif el-. *ez-Zerîa ilâ usûli's-Şerîa*. Ed. Ebû'l-Kasım el-Kerecî. 1376.
- Razî, Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *el-Maḥşûl fî 'ilmi 'uşûli'l-fikh*. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Sem'anî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbâr. *Kavâtu'l-edille fi'l-usûl*. Ed. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî. 1. Bs. Beyrut, 1997.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. Ed. Ebû'l-Vefa el-Efganî. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. Ed. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Şirazî, Ebû İshak İbrahim. *Şerhu'l-Lüma'*. Ed. Abdülmecid et-Türki. 1. Bs. Beyrut: Dâru Garbi'l-İslâmî, 1988.
- Tarablusî, eş-Şeyh Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali el-Keracekî. *Muhtasaru't-tezkira bi usûli'l-fikh*. Ed. eş-Şeyh Mehdi. Nefef, 1413.
- Tûsi, Şeyhu't-Tâife el-İmâm Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasen. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. 1417.
- Türcan, Talip. "Sünni ve Mu'tezili Fıkıh Usulünün Tanımlanmasında Bir Kriter Olarak Şer'ilik Algısı ve İbaha Alanının Şer'iliği Sorunu Bağlamında Bir Örnekleme" 5/3, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* (2005).
- Türki, Abdullah b. Abdülmuhsin. *Usulü Mezhebi'l-İmam Ahmed (Diraseten, Usuliyeten, Mukareneten)*. 4. Bs. Beyrut, 1996.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. 3. Bs. Beyrut, 1986.

Research Article
10.28949/bilimname.1816450

Badge:
Issue : 55
Year: 2026
Page: 227-229

 Menderes GÜRKAN^{a*}

^a Assoc. Prof., Erciyes University,
mgurkan@erciyes.edu.tr

* Corresponding Author

Received: 11.03.2025
Accepted: 3.25.2026
Published: 4.30.2026

Citation:
Gürkan, M. (2026). Tedvin Dönemi Fıkıh Usulü Eserlerinde Şer'î Hüküm Teorisine Bir Bakış. *bilimname*, 55, 227-229.
<https://doi.org/10.28949/bilimname.1816450>

A Look at the Theory of Shari'i Rule in Jurisprudence Works of the Tadwin Period

Extended Abstract

This research examines the issue of Sharia rulings in the works of fiqh composed during the 4th and 5th centuries, known as the tadwin period. It is a well-established fact that the fiqh system began to be formed orally, namely during the time of the Prophet, the Companions, and the Successors. Over time, it was written down, and the topics covered were compiled within a specific systematic framework. However, another well-established fact is that no scientific discipline initially emerged as a whole and complete entity. Each scientific discipline, including the science of fiqh, developed, developed, and completed its structure over a specific period. Over time, the science of Usul al-Fiqh has become an independent branch of science with its own content, unique concepts, and systematics, and has simultaneously been closely related to the science of fiqh. In this context, the mutual influence of Usul al-Fiqh and Fiqh has become inevitable.

One of the four fundamental subjects of Usul al-Fiqh consists of Sharia rulings and their parts. This research, with a general approach, covers the parts, types, and conceptualization process of Sharia rulings as a whole in Usul al-Fiqh works of the Tadwin period. The selection of Usul al-Fiqh works for this study was based not on the writing methods of Usul al-Fiqh but on the legal schools to which the authors belonged. Furthermore, the subject matter was not limited to Sunni schools of jurisprudence; Usul works by authors from schools not classified as Sunni were also included in the study. The findings indicate that the subjects of Usul al-Fiqh, including Sharia law, developed over time, that the subject's integration into a certain unity and systematic framework took time, and that the headings covering the various types of Sharia law, while initially distinct, eventually achieved unity in this regard.

The findings and evaluations of the article, which is limited to the period of the Tadwin of Usul al-Fiqh, can be summarized as follows. It is generally accepted that Usul al-Fiqh essentially began with the Prophet Muhammad and was transmitted orally through the periods of the Companions and Successors, up to the time of the

Screened by

 iThenticate[®]
for Authors & Researchers

mujtahid imams. It is generally accepted that the subjects of Usul al-Fiqh were subsequently compiled, and the first work in this field was Muhammad ibn Idris al-Shafi'i's Risalah. While Imam Shafi'i's work does not cover all the topics of Usul al-Fiqh, it is generally believed that it initially covers and illuminates the fundamental issues of Usul al-Fiqh. However, as in every branch of science, the subjects of Usul al-Fiqh (usul jurisprudence) developed and developed over time, developing their own unique concepts and gradually acquiring a systematic structure.

The 4th and 5th centuries of the Hijri era were highly productive years for Usul al-Fiqh. During these centuries, under the influence of the schools of jurisprudence, different approaches/methods within Usul al-Fiqh, known as the jurists and the mutakallimin, began to emerge. The Usul views represented by these approaches were compiled and brought together, thus codifying the science.

It can be said that during the Tadwin period, scholars who compiled Usul al-Fiqh works according to the methods of the jurists and the mutakallimin prioritized two objectives. These were: 1. To explain and demonstrate the Usul justifications of the legal opinions of the school of jurisprudence to which they belonged and to prove the consistency of legal disagreements between schools of jurisprudence. 2. To determine the nature of istidlal and istinbat in adjudicating new legal issues.

Sharia rulings, their components, and related discussions began to occupy a significant place in the works on Usul al-Fiqh, and over time, the subject of Sharia rulings became a fundamental topic in Usul al-fiqh. It is understood that the ideas put forward by the Usulists of this period within the framework of Sharia ruling theory were developed and preserved by later Usul scholars, systematized, and passed down to the present day.

In the Usul of Jurisprudence works of the Tadwin period, Sharia rulings and their parts were included under the following headings: "the indications and types of commands, the rulings of acts before the Sharia came into being, the rulings of acts that are and are not subject to proposition, acts known by Sam' or hasan and qabah, the levels of Sharia, the rulings of commands after prohibitions, etc." One reason why Sharia rulings are included under different headings rather than a single heading can be attributed to the fact that the authors who composed these Usul works belonged to different schools of jurisprudence. It has been observed that towards the end of the Tadwin period, Sharia rulings and their parts began to be included under their own unique names and in a unified manner. In this context, it is seen that there was a move towards a unity of concepts in Usul of Jurisprudence works, and common concepts dominated their use. This process and the result achieved in the science of Usul of Jurisprudence are a great achievement for Muslim scholars, considering the time and circumstances. Imam Ghazali's work, al-Mustasfa min ilmi'l-usul, which dates to the Tadwin period, is considered the first exemplary work in which the topics of usul al-fiqh were delineated and examined within a unique system. In this context, al-Mustasfa is Ghazali's last work on usul al-fiqh, and its content differs significantly from his previous works on usul al-fiqh in terms of its systematic content and treatment of these topics.

In al-Mustasfa min ilmi'l-usul, Ghazali includes the rulings and sections of Sharia law as one of the four fundamental topics of usul al-fiqh. Ghazali is also considered the first example of comprehensively addressing the issues related to Sharia law: "the judge/the judgement giver, the condemned against/the taxpayer, and the condemned person/the act subject to the ruling."

Keywords: Islamic Law, Usul al-Fiqh, Sharia ruling, Tadwin period, Proposed ruling and Vazi ruling.

Peer-review: External, Independent.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Author Contributions:

Concept: MG; **Conceptualization:** MG; **Literature Search:** MG; **Data Collection:** MG; **Data Processing:** MG; **Analysis:** MG; **Writing – original draft:** MG; **Writing – review & editing:** MG.

3. Ethics approval:

Not applicable.

4. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

5. Competing Interests:

The author declares no competing interests.

6. GenAI Usage Statement:

No GenAI tools were used at any stage of the study.

7. Sustainable Development Goals:

